

У віснику містяться результати нових досліджень у галузі філософії та політології.
Для наукових працівників, викладачів, студентів.

В вестнике содержатся результаты новых исследований в области философии и политологии
Для научных работников, преподавателей, студентов.

The Gerald includes the results of research in the fields of philosophy and political sciences.
For scientists, professors, students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	А.Є. Конверський, д-р філос. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Л.В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України; С.В. Руденко, канд. філос. наук, доц. (відп. секр.); В.А. Бугров, канд. філос. наук, доц.; І.С. Добронравова, д-р філос. наук, проф.; А. М. Лой, д-р філос. наук, проф.; В.І. Лубський, д-р філос. наук, проф.; М.І. Обушний, д-р політ. наук, проф.; В.І. Панченко, д-р філос. наук, проф.; М.Ю. Русин, канд. філос. наук, проф.; В.Ф. Цвих, д-р політ. наук, проф.; П.П. Шляхтун, д-р філос. наук, проф.; В.І. Ярошовець, д-р філос. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, філософський факультет ☎ (38044) 239 32 81
Затверджено	Вченою радою філософського факультету 28.03.11 (протокол № 9)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 16.12.09
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15841–4313ПР від 13.11.09
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43; ☎ (38044) 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Смольницька О. О. Філософські аспекти образотворення літературознавчих досліджень Київського університету кінця XIX – початку XX ст.	5
Шувалова І. Л. Від Гуссерля – до самих речей: шлях Густава Шпета	9

ОНТОЛОГІЯ, ЕПІСТЕМОЛОГІЯ, ЛОГІКА

Кебуладзе В. І. Феноменологічне поняття досвіду між повсякденністю і філософією	13
Крицький О. В. Уявлення як процес входження в образ	17

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Пивовар В. Я. Поняття та предмет антропології права як науки та навчальної дисципліни	21
Приятельчук А. О., Іщенко О. М. Соціально-філософський конструкт суспільства ризику	23

ЕТИКА, ЕСТЕТИКА

Вернудіна І. В. Обґрунтування категоріального статусу "творчої індивідуальності" в системі естетико-психологічного дискурсу	28
---	----

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Бунецький Л. В. Особливості і проблеми трансформації інституційної системи в Україні: системний аналіз та світовий досвід	32
Вілков В. Ю. Культурно-політична бінарність сенсів-значень поняття "нація": тенденції формування	39
Гончарук В. П. Особливості двопартійних систем США та Великобританії	43
Запорожець С. А. Анархізм: основні риси та визначення поняття	46
Ткач О. І. Політичні передумови консолідації українського суспільства	49

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ ФИЛОСОФИИ

Смольницкая О. О.

Философские аспекты создания образа в литературоведческих исследованиях
Киевского университета конца XIX – начала XX вв. 5

Шувалова И. Л.

От Гуссерля – к самим вещам: путь Густава Шпета 9

ОНТОЛОГИЯ, ЭПИСТЕМОЛОГИЯ, ЛОГИКА

Кебуладзе В. И.

Феноменологическое понятие опыта между повседневностью и философией 13

Крыцкий О. В.

Воображение как процесс вхождения в образ 17

СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ

Пивовар В. Я.

Понятие и предмет антропологии права как науки и учебной дисциплины 21

Прятельчук А. А., Ищенко О. М.

Социально-философский конструкт общества риска 23

ЭТИКА, ЭСТЕТИКА

Вернудина И. В.

Обоснование категориального статуса "творческой индивидуальности" в системе эстетико-психологического дискурса 28

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бунецкий Л. В.

Особенности и проблемы трансформации институциональной системы в Украине: системный анализ и мировой опыт 32

Вилков В. Ю.

Культурно-политическая бинарность смыслов-значений понятия "нация": тенденции формирования 39

Гончарук В. П.

Особенности двухпартийных систем США и Великобритании 43

Запорожец С. А.

Анархизм: основные черты и определения понятия 46

Ткач О. И.

Политические предпосылки консолидации украинского общества 49

CONTENTS

HISTORY OF THE PHILOSOPHY

Smolnytska O.

The philosophical aspects of image-made in the literary studies
of the University of Kyiv in the end of the 19th – beginning of the 20th centuries 5

Shuvalova I.

From Husserl – "zur Sache selbst": the path of Gustav Shpet 9

ONTOLOGY, EPISTEMOLOGY, LOGIC

Kebuladze V.

Phenomenological notion of experience between everyday life and philosophy 13

Krytsky O.

Imagination as the process of entering into an image 17

SOCIAL PHILOSOPHY

Pyvovar V.

The concept and subject of the anthropology of low as a science and educational discipline 21

Priyatelchuk A., Ishchenko O.

Socio-philosophical construct of risk society 23

ETHICS, ESTHETICS

Vernudina I.

Substantiation of "creative individuality" categorical status in the system of aesthetic-psychological discourse 28

POLITICAL SCIENCES

Bunetsky L.

Features and problems of transformation of the institutional system in Ukraine: a systematic analysis and international experience 32

Vilkov V.

Cultural and political binary of meanings-values of the "nation" concept: shaping trends 39

Goncharuk V.

The peculiarities of two-party systems of the USA and the UK 43

Zaporozhets S.

Anarchism: basic lines and definitions of the concept 46

Tkach O.

Political preconditions of Ukrainian society consolidation 49

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

О. О. Смольницька, асп., КНУ ім. Тараса Шевченка

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ОБРАЗОТВОРЕННЯ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті вперше виокремлено філософські аспекти розглядання образу в літературознавчих працях учених Київського університету кінця ХІХ – початку ХХ ст. Здійснено класифікацію образів, порівняні різні трактування цього поняття.

Ключові слова: філософський аспект, образ, символ, Андрій Лобода, Віктор Петров, Микола Зеров, Володимир Перетц.

В статье впервые выделены философские аспекты рассмотрения образа в литературоведческих работах ученых Киевского университета конца XIX – начала XX вв. Осуществлена классификация образов, сравнены разные трактовки этого понятия.

Ключевые слова: философский аспект, образ, символ, Андрей Лобода, Виктор Петров, Николай Зеров, Владимир Перетц.

In the article at first the philosophical aspects of image-made in the literary studies the University of Kyiv in the end of the 19th – beginning of the 20th centuries are explained. The classification of images is made, the different variants of this term are compared.

Keywords: philosophical aspect, image, symbol, Andriy Loboda, Victor Petrov, Mykola Zerov, Volodymyr Peretz.

Образ як мистецька категорія становить собою непересічний матеріал не тільки для літературознавчого, але й для філософського аналізу, особливо зі застосуванням міждисциплінарних методів, як-от, наприклад, психоаналітичного. Різні аспекти образу розглядалися літературознавцями Київського університету кінця ХІХ – початку ХХ ст., причому в їхніх працях наявні філософські проблеми образотворення. Тому мета статті полягає у філософському аналізі образу в літературознавчих працях А. Лободи, М. Зерова, В. Перетца, В. Петрова.

Актуальність полягає в тому, що філософські проблеми в працях названих учених ще не були предметом дослідження сучасної науки, незважаючи на те, що вже здійснюються спроби досягнути парадигму Київського університету – наприклад, у монографії С. В. Руденка "Філософські погляди В. П. Петрова" (2008).

Поставлена мета передбачає такі завдання:

- ✓ подати загальний філософський дискурс розгляду образу різними дослідниками від Аристотеля до початку ХХ ст.;

- ✓ виокремити спільні філософські аспекти в аналізі А. Лободою, М. Зеровим, В. Перетцом, В. Петровим образу в літературних творах;

- ✓ на підставі проаналізованих праць учених здійснити класифікацію образів.

Українському слову "образ" відповідають давньогрецьке "ейдос" (вигляд), німецьке *Bild*, французьке *image*, англійське *image, picture*, польське *obraz* [1]. Художній образ – центр мистецтва, що визначається "як мислення в образах" [2], тобто без досягнення образу неможливе пізнання природи мистецтва. Як указує Л. Т. Левчук, поняття художнього образу перетинається з поняттями *відображення, зміст, форма, твір мистецтва*. Як рушій мистецького задуму образ спочатку виконує роль "образно-смыслового задуму" [3], який потім еволюціонує та завершується "в упредметнених знакових структурах" [4], тобто не дарма образ співвідноситься з поняттями знаку та втілення, а також персоналіфікацією, одивнення тощо. Образ виконує значну роль під час наукового пізнання, тобто є не тільки літературною, але й філософською категорією. За словами С. Л. Рубінштейна, образ взагалі, "безвідносно до предмета, відображення якого він є, не існує" [5].

Структура образу складна, але виокремлено її найголовніші чинники: свідоме – несвідоме, індивідуальне (нетипове) – типове (але не безособове) [6], суб'єктив-

не – об'єктивне, причому процес творчості переживається "як нове об'єктивно" [7]. Образ полягає в концентрації, цілісності частин, які становлять собою якість одне нерозривне поняття; кінцева функція образу – *уречевлення*, причому втілення образу досягається завдяки мінімальним словесним засобам, оскільки вербально вмістити весь спектр неможливо. Зате образ створює зв'язок досвіду поколінь [8].

За твердженням С. Д. Смирнова, образ як предмет наукового дослідження має "більш ніж двадцятивікову історію" [9], а спроби його вилучення завершувалися новим поверненням цього поняття до обігу. Взагалі завдяки Гегелю була розвинута започаткована ще Аристотелем теорія образотворення, і образ став являти собою інтерес для науки [10]. Але незважаючи на різні розгляди образу, він залишається малодоступним "для конкретно-наукового дослідження" [11]; так, С. Смирнов стверджує, що, незважаючи на наявність філософсько-методологічних праць, розв'язання питання образу досі залишається "на стадії ймовірних гіпотез" [12]. З цими словами можна не погодитися, тому що С. Смирнов казав їх з приводу образу як психічного поняття та виокремлення його в психології, тоді як філософія має іншу специфіку (у висвітленні цього питання знову треба звернутися до теорії мистецтва Г.-В.-Ф. Гегеля), хоча, безумовно, не слід вважати проблему образу цілком зрозумілою та розв'язаною – хоча б тому, що кожна нова течія філософської думки додає до розуміння образу свої риси, і взагалі образ – широке поняття, до якого можна застосовувати різні аспекти – від філософсько-методологічного до психоаналітичного.

Як відомо, образу притаманна предметна чуттєвість, що становить собою інтерес не тільки для теорії літератури та психології, але й для філософії, тим більше що образ "вважається категорією художньої гносеології як єдність форми і змісту" [13], а названа проблема радше філософська, ніж літературознавча. На думку Гегеля, за допомогою образу досягається перетворення абстрактного в конкретне.

Однією з визначальних рис мистецтва вважається *суб'єктивність*, попри твердження про близькість художньої творчості до життєвої правди й навіть їхньої взаємної подібності. Суб'єктивний образ виступає допомогою в динамічному пізнанні світу – а саме в цьому й полягає функція мистецтва. Як пояснює С. Л. Рубінштейн, суб'єктивний образ має не тільки пізнавальне значення, але й онтологічний аспект [14].

На думку С. Смирнова, першою цілісною теорією психічного образу можна вважати "теорію імітуючої репрезентації Емпедокла, Демокрита, Епікура" [15]; з вище перелічених імен зрозуміло, що творці теорії мали пряме відношення до філософії, тож доцільно вважати їх авторами теорії філософського образу. Цікаво, що Демокрит (як повідомляє Плутарх) називав образи "ідолами" [16], тобто наголошував на їхньому зоровому сприйнятті, поєднаному з чуттєвим; взагалі Демокритове поняття "ідолів" ширше за язичницьке й має певні ознаки емпіричного наближення до архетипової структури особистісного світосприйняття.

Якщо згадати теорію Аристотеля про відображення, то можна дійти висноку про те, що образ світу – кінцевий результат пізнавального процесу [17], відтак орієнтує не образ, "а модифікована цим образом картина світу" [18]. З образом пов'язане поняття інсайту (англ. insight – осягнення), протиставлене біхевіористському поняттю "спроб і помилок", тобто натомість наявне миттєве розуміння ситуації, невиводне з досвіду [19]; інсайт можна порівняти з творчим імпульсом, необхідним для створення образу.

Продовженням теми фольклоризації образу та архетиповості сприйняття можна вважати статтю А. М. Лободи "К былинам о сватовстве" (1895). Зокрема, у розділі "Женитьба Добрыни" автор наводить паралелі з германським, скандинавським, південнослов'янським (піснями про Марка Кралевича), кавказьким (кабардинським) епосом, чеськими переказами, посиляється на В. Ф. Міллера, І. В. Кіреєвського, О. Ф. Гільфердінга та ін. Крім того, А. Лобода порівнює структуру билин з казковою, з'ясовуючи історично-родові зв'язки, розкодовуючи уявлення про рід первісного ладу; ці роздуми стали певною мірою підґрунтям для праці В. Я. Проппа "Исторические корни волшебной сказки" (1946); схожий метод простежується у відомому вказівнику сюжетів Аарне-Томпсона.

У передмові А. Лобода нагадує, що російський бильовий (билинний) епос "не відзначається різноманітністю основних тем" [20] – це, на думку автора, доводять шаблонні формули – наприклад, описи сідлання коня, стереотипний початок бенкету в князя Володимира, тощо. Такі коментарі науковця знову ж таки перегукуються з пізнішою працею В. Проппа, хоча також нагадують зауваження О. Веселовського.

Але перейдемо до самого аналізу А. Лободою текстів билин. Кажучи про витоки сюжетів, автор наводить приклад – мотив визволення Добринею дівки (Забави) від змія. За однією версією, богатир зустрічає полонянку без змія, за іншою – з ним. А. Лобода порівнює першу версію з відомими казками, але найбільше, на думку вченого, вона схожа на легенду про Феодора Тирона в книжному викладі та духовних віршах, "вплив якої на билину про Добриню безсумнівний" [21]. Апокрифічним автор вважає й образ полонянки.

Отже, А. Лобода пропонує апокрифічний розгляд образів, ототожнюючи Забаву та діву з відречених джерел. Цікаво, що автор чомусь не згадує відомого міфу про Персея та Андромеду, або ж легенду про Георгія Побідоносця. Для А. Лободи фольклорні, міфологічні образи цікаві не стільки з фантастичного, скільки з апокрифічного боку, тобто автор шукає текстові джерела та реальні прототипи. Це помітно в статті "Песня о Соловье-разбойнике, слышанная в Васильковском уезде Киевской губернии", де вчений аналізує мотив самоти в ізольованому просторі – у тюрмі ("темничные" пісні [22]), тобто звертається до розгляду маргінальної особистості (розбійника) – пізніше предмету постструктуралізму.

Автора цікавить образ "солов'я в клітці" як "символічного позначення в'язня, зокрема розбійника [тут і далі пер. з рос. наш. – О. С.]" [23], і сам наголошує на тому, що розглянутий образ – символічний. На думку А. Лободи, цей образ, "розростаючись все більше й більше, покриває основний зміст пісні" [24]. Також автор каже про пізнішу контамінацію мотивів – у даному разі перенесення рис солов'я в клітку на билинного Солов'я-розбійника, "який до того часу став начебто типовим образом розбійника" [25]; доказом автор вважає факт, що образ Солов'я трапляється в казках, позбавлених билинної основи, і, таким чином, Соловей згадується як узагальнений образ розбійника.

Билинну тематику продовжує лекція "Былины про Илью Муромца" (1897); слід сказати, що ці тексти до А. Лободи тільки один раз були предметом дослідження 1869 р. Але якщо попередні дослідники (зокрема, О. Міллер), за прикладом О. Афанасьєва, Е. Ланга та ін. розглядали образ Іллі Муромця як втілення грозового міфу (у цій гіпотезі відчувається вплив санскритології та романтичної школи), то А. Лобода справедливо зазначив, що епос надто складний для трактування з міфологічної точки зору [26]. Автор роздумує над тим, що таке творчість, і заперечує хибну теорію про колективне творення фольклору – наприклад, стверджує, що є серйозні факти, які свідчать про складення билин професійними співцями: "Якщо це так, то зміст наших билин повинен був пройти крізь певні штучні форми, притаманні будь-якій особистій творчості; останні ж, попри безсумнівне спілкування давньої Русі з Заходом, навряд чи могли вироблятися без будь-якого впливу епосу західного, переважно германського" [27]. А. Лобода пояснює, що, звичайно, не мав тут на увазі літературних обробок саг, на кшталт "Пісні про Нібелунгів". Отже, учений провів паралель між германським і слов'янським епосами, наголосивши на історичному, а не суто міфологічному, чиннику. З цього видно, що А. Лобода не приміряв санскритологічну кальку на дослідження образу, натомість вбачаючи подібність нордичних і слов'янських національних архетипів.

Але повернемося до образу Іллі Муромця. Дотримуючись історичного методу, А. Лобода намагався з'ясувати конкретний прототип цього героя. Як пояснює автор, деякі дослідники вбачали в богатирі суто поетичний образ: "Ілля, скорше за все, не з тих героїв, які колись дійсно жили [курс. А. Лободи. – О. С.]" [28], тобто, на думку О. Міллера, богатир – ідеальний герой. Але А. Лобода так не вважає, доводячи помилковість поглядів попередників тим, що важко відділити "пізніше забарвлення" від первісного остову билин, до того ж, події в цих творах змальовуються надто реально, до того ж, "заперечувати історичний прототип Іллі означало б ставити найважливіше епічне коло билин у пряму суперечність із загальним ладом нашого епосу" [29]. А. Лобода звертається до мотивів агіографічної літератури, проводячи паралелі з билинними образами [30], знову ж таки розвінчуючи гіпотезу про зашифрований в описах битв грозовий міф – так, пише про звільнення Іллею шляху від Солов'я-розбійника: "Чого тільки в цьому епізоді не вбачали: і грозовий міф, і відгуки Соломонової легенди, і химерну мозаїку з уламків Рустеміади¹, і російську передачу походеньок Тетлейфа!" [31]. Дослідник не обмежується однією теорією, а згадує реалістичну основу як більш імовірну: "Пташині імена були досить звичайні на Русі, особливо в розбійницькому побуті" [32], отже, Соловей не птах, а гніздом

¹ Мається на увазі поема Фірдоусі "Шах-наме", де один з головних героїв – богатир Рустем, або Рустам, який вбиває свого сина. – О. С.

називали житло взагалі, оскільки в аналізований період хати на деревах не були рідкістю.

Таким чином, А. Лобода подає історичну основу фольклорно-міфологічних образів, водночас звертаючись до європейського контексту та еволюції авторського сприйняття.

Продовженням розгляду образів давньої літератури можна вважати дослідження В. Перетца.

Статті В. Перетца у більшості випадків оформлюються як професійний бібліографічний коментар із цікавими мовознавчими зауваженнями. Автор нібито відсторонюється від розглянутих текстів (наприклад, "Слова про Ігорів похід"), натомість наводячи цитати та інструментарій виокремлених проблем і понять: символів, епітетів, малорозумілих місць та їхніх тлумачень, гіпотез тощо. Проте матеріал наводиться дуже багатий, особливо у фольклорному й міфологічному аспектах, тобто дослідження В. Перетца корисні для сучасної філософської парадигми.

Цікавий фактаж, наведений В. Перетцом, змушує по-новому класифікувати образи, розглянуті в літературознавчих працях зазначеного періоду. Так, у статті "Ще одна вірша про гетьмана Мазепу" (1927) автор не тільки наводить вичерпний перелік імен дослідників, які торкалися розгляду образу "бідолашного гетьмана" [33], але й самого образу Мазепи, точніше, його суб'єктивному сприйнятті сучасниками діяча, інтелектуалами XVIII ст., тобто української еліти. Зокрема, кажучи про знайдений вірш у "Хронографі" XVIII ст. (вір було складено ще за життя гетьмана, приблизно у 1709–1710 рр.), автор порівнює текст із уже відомими на той час науковцям творами про Мазепу: "Вони торкаються почасти тих самих подій, що й вірші інших авторів [тут і далі правопис авт. – О. С.], обвинувачують Мазепу за його "ізміну", вихваляють царя Петра та О. Меншікова та навпаки – лають гетьмана" [34]. В. Перетц наводить стандартні для тодішнього часу епітети з негативним забарвленням: "він – Лютер проклятий, Арій, йому автор обіцяє пекельну геєнну та ін." [35]. Отже, перед нами постає релігійна парадигма, асоціативний ряд побудований на релігійних архетипах, з яких чужими (а відтак демонічними) постають ті, що сприймалися як ересь – Реформація (пов'язана з іменем Мартіна Лютера) та аріанство, незважаючи на те, що в "Повістях минулих літ" наявна поступка аріанській ересі – це помітно в наведеному літописцем тексті "Символу віри".

Отже, образ Мазепи в наведеному уривку сприймається як еретичний, чужодушний за допомогою епітетів, які наголошують на неканоничності героя, невідповідності його діянь православ'ю. Релігійна ересь (в якій Мазепа абсолютно не був винним) і політична зрада виступили синонімами, тобто автор вірша створив *ефект хибного ототожнення*.

В. Перетц робить висновок: "Без сумніву, Мазепа – свідомо чи не свідомо – виконував справу своєї класи; класа з протилежними інтересами тільки могла ставити йому опір, вислюювати йому догану, гудити його діяльність в памфлетах та лайливих віршах" [36]. Зауваження про гетьмана як виразника свого класу пов'язане з панівним на той час соціологічним методом, тобто в розгляді образу певною мірою відбився вплив натуральної школи.

Але для В. Перетца цікаве інше: оскільки всі твори Мазепиної доби – як "високолітературні", так і народні – збігаються в оцінці зради, то є підстава стверджувати про "такі надкласові або позакласові елементи моралі, що їх людина не може обминути" [37], тобто мораль і політичні потреби не повинні ототожнюватися.

Отже, у даному контексті образ Мазепи зазнав демонізації – як релігійної, так і загальноемблематичної, оскільки в тексті вірша гетьман називається лисицею, змією, "злим як лев" [38], тобто для оцінки героя застосовувалися відомі на той час алегорії. Також у вірші наявні есхатологічний мотив, біблійне прокляття, яке перетинається з фольклорним (достатньо згадати "заложних" мерців). Автори вірша, на думку В. Перетца, були церковними діячами [39], і намагалися створити міф про гетьмана; це можна пояснити словами М. Еліаде про те, що народна пам'ять виключно архетипова, тобто, як впливає з вищесказаного, важливі не правдиві факти, а самі архетипи й міфи як виразники доби, події тощо. Таким чином, образ пов'язаний з архетиповістю.

Іншого плану дослідження "К изучению "Слова о полку Игореве" (Ленінград, 1926), де з позиції образотворення та символіки розглядаються епітети. На думку В. Перетца, вплив Біблії на "Слова..." не такий сильний, як Псалтирі, Паремійника та Апокаліпсису: "Це й зрозуміло: книги поетичного змісту зі своїм усім складом мовлення більш врізувалися в пам'ять тих, хто читав їх і слухав, особливо коли їхня оповідь була викладена образно" [40]. Проте автор не заперечує впливу біблійної образності на поетику "Слова...", зокрема, вбачає її в описах чорних хмар, що йдуть на Ігореве військо, затемненні, що пророчить невдачу; вірі в сні тощо. Вчений не вважає названі мотиви язичницькими, натомість вбачаючи в них вплив популярних пам'яток християнської літератури [41]. У зв'язку з цим можна згадати слова Д. Святополка-Мирського про особистість і духовні потреби давньоруського читача, який за браком художньої літератури читав священні книги та повчальні збірники, а інші запити задовольняв немудрим чином: "Якщо йому хотілося філософії, то він брав книги мудрості Біблії та Йоана Златоуста; хотілося поезії – брав псалми; хотілося цікавих історій – брав житія святих" [42]; дослідник пояснює такий вибір тим, що в новій літературі на той час не було потреби.

В. Перетц вибудовує біблійний символічний ряд у контексті "Слова...", водночас натякаючи на особистість читача даного періоду. Також автор порівнює "Слова..." та "Повість про розорення Єрусалима" Йосифа Флавія, але далі йде текстологічний і мовознавчий аналіз, непридатний для філософського розгляду.

Але з усього вищесказаного В. Перетцом можна зробити висновок: автор "Слова..." користувався висловами Флавієвої "Повісті...", при цьому застосовуючи зрозумілу для свого народу архетипну основу – наприклад, у "Слові..." сказано: "встала обиди в силіх Дажьбожа внука" [43], "Помний... поимь римскую силу и сурскую, устрѣмися на Аристула" [44]. Зрозуміло, що в творах мова йде про абсолютно різні події, але автор "Слова..." брав за зразок формальну основу Флавієвої "Повісті", заповнюючи її новою символічною парадигмою.

Кажучи про подібність цих двох творів, В. Перетц стверджує: "Як Флавій, так і автор "Слова" любить "знамення", вірячи в їхнє пророцьке значення та мотивуючи ними напрямок оповіді. Флавій любить віщі сні, героїчні промови" [45], базуючись на греко-римській літературі (Фулідід, Лівій, Цезар та ін.). У "Слові..." не відбулося зниження тону, бо автор орієнтувався на зразки перекладної літератури, вводячи "власну мову" для досягнення художнього ефекту; до речі, на думку В. Перетца, опис битви у Флавія та літописців був яскравішим і багатшим на деталі, "як конкретного, матеріального, так й емоційного значення, ніж у автора "Слова"" [46]. Автор цієї

пам'ятки обмежувався скупим описом "протокольно-го характеру" [47].

Окрему тему в дослідженні В. Перетца становлять епітети. Автор згадує О. М. Веселовського, для якого історія епітету означала розвиток поетичної свідомості, з чого робить висновок: "Ця історія відбувається повільно, з такими затримками на певних моментах, що здається безсилим рух часу зруйнувати стійкість епітетів та їхніх поєднань зі словами, яких вони стосуються" [48]. Далі В. Перетц ставить питання, чи є епітет постійним ("скаменілим" за О. Веселовський), "із забуттям його реального значення (що й для постійного епітету зовсім не обов'язково), чи зберігає реальне значення, висвітлюючи той чи інший бік предмету" [49], і пояснює, що він не розрізняє ці дві категорії, оскільки їхнє розмежування для різних епох "буде завжди штучним" [50].

Закаменілих епітетів (epitheton ornans), за словами В. Перетца, у "Слові..." небагато, тільки десять ("свѣтлое солнце", "бръзая комоня", тощо). Автор порівнює епітети пам'ятки з українськими та білоруськими, прагнучи розширити спектр, але знаходить замало збігів. Це пояснюється різницею в ментальності та змістоворчих чинників фольклору. У висновку В. Перетц стверджує, що епітети позначаються великою стійкістю, а в багатьох випадках, коли забуте давнє поєднання, вживане автором "Слова", "ми знаходимо всі ж епітети цих забутих поєднань – у нових вживаннях" [51]. Проте, як вважає дослідник, епітети в цій пам'ятці не індивідуальні, інакше "ми б не мали б до них паралелей у літописі та повістях" [52]. Отже, ці вислови були добре відомими на той час і функціонували в красному письменстві Давньої Русі.

До теми творчості та використання стійких образів (у тому числі їхнього переосмислення) звертався й М. Зеров – наприклад, у критично-біографічному нарисі "Лєся Українка" (1924). Дослідник розглядає кілька щаблів народження та функціонування образу, пов'язуючи їх зі сприйманням і переживанням [53]. Виходячи з музичних здібностей Лєсі Українки, М. Зеров каже, що вони в першу чергу були звуковими та часто базувалися на сновидіннях – наприклад, оповідання "Розмова" Лєсі Українці "цілком *приснилось* [курсив М. Зерова. – О. С.]" [54]. На думку вченого, кожне явище відкривалося письменниці "разом і як видіння, і як звук. І навпаки – скоріше звук викликав образи, мелодія відтворювала в пам'яті картину" [55]. Взагалі ця стаття буде цікавою й для психології.

Інший щабель розвитку аналізу образотворення позначений дискурсом Віктора Петрова. Нас цікавить його досить провокативне есе "Естетична доктрина Шевченка: До поставлення проблеми" (мюнхенський часопис "Арка", № 3-4 за 1948) зосереджується на категоріях прекрасного та потворного. Взагалі В. Петров однією з проблем ставить саме проблему образу, яка перетинається з проблемою краси, тобто естетичною категорією.

У зв'язку з цим можна згадати ранньосередньовічні Ареопагітики (представлені на Константинопольському соборі 532 р. [56]), в яких із притаманним цим текстам антиномізмом стверджується, за словами В. П. Шестакова, "ідея про еманацию прекрасного" [57], тобто краса виступає божественним джерелом для вираження матеріального світу.

Так, при аналізі Шевченкової поеми "Сон" (1844) дослідник стверджує, що автор створив філософськомістичну форму істин, неприйнятних для світу: "Те, чого світ не бачить, чого він не знає, – неприймове світові – стверджене як змінена, інша дійсність, як дійсність деформована, як сон, як те, що відкривається уві сні й через сон" [58]. Кажучи про новий стиль – *шевченкізм*, –

В. Петров тим самим розвінчує твердження як про романтизм Т. Шевченка, так і про реалізм. Прибічники Шевченкового реалізму нагадували іконоборців, які вважали, що образ повинен бути "єдиносущим першообразу" [59], тобто відтворювати реальність, являти собою "ідеальну копію" [60]. Але, звичайно, цілковитої подібності реального та ідеального неможливо досягти. Розвиваючи твердження про "шевченкізм", треба сказати, що цей стиль залишився "річчю в собі", тому що жоден із сучасників і послідовників Т. Шевченка (як-от О. Афанасьєв-Чужбинський, П. Куліш, О.-Ю. Федькович та ін.) не змогли наслідувати його, хоч і намагалися. Наслідування Шевченкової доктрини обмежувалося звичайним епігонством, особливо стосовно форми та кількох мотивів про долю та кохання. Отже, як бачимо, повноцінного філософського контакту поколінь (а точніше, Кобзаря як метафоричного батька та його аудиторії – "дітей") не відбулося.

Спотворена, деформована реальність у поезії Т. Шевченка нагадує образ світу в Е. Дікінсон, а також відсилає до неоплатонізму Ніколи Кузанського, зокрема, до твердження про красу як універсальну властивість буття: на думку цього філософа, краса міститься навіть у буденній реальності, оскільки все, що має форму, має й красу [61]. Тому, за термінологією Н. Кузанського, *deformitos* (потворне) у Т. Шевченка насправді вираження краси.

Отже, на підставі проведеного аналізу можна здійснити класифікацію образів, розглянутих літературознавцями Київського університету, а також еволюцію цієї категорії. Спостерігалось перетікання образів: 1) з міфічного до фольклорного, а згодом до історичного (Ілля Муромець, Соловей-розбійник у працях А. Лободи); 2) з біблійного та взагалі християнського (вплив перекладної літератури) до переробленого на рідному національному ґрунті (аналіз В. Перетцом "Слова про похід Ігорів").

Також можна провести паралель образ – *видіння* (М. Зеров), образ – *галюцинація, сон* (В. Петров), але всі ці класифікації об'єднує те, що образ виступає виразником естетичних категорій прекрасного та потворного, змальованих з різних позицій у розглянутих літературних творах. Аналіз образотворення показує еволюцію філософського дискурсу в дослідників Київського університету та зміну парадигми від класичної (А. Лобода, В. Перетц, М. Зеров) до неklasичної, орієнтованої на авангардні течії та теорію несвідомого. Робота має перспективу продовження, оскільки для всебічного аналізу необхідно задіяти інші праці В. Перетца та В. Петрова, присвячені проблемним моментам вираження української свідомості в літературних творах різних періодів.

1. Образ // Літературознавча енциклопедія: У 2-х т. – Т. 2 [Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – К.: ВЦ "Академія", 2007. – С. 139; 2. *Лєвчук Л. Т., Панченко В. І., Оніщенко О. І., Кучерюк Д. Ю.* Естетика: Підручник [за заг. ред. Л. Т. Лєвчука]. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К.: Вища школа, 2005. – С. 141; 3. Там само; 4. Там само; 5. *Завалова Н. Д.* Образ в системе психической регуляции деятельности. – М.: Наука, 1986. – С. 11; 6. *Лєвчук Л. Т. та ін.* Естетика // Указ. твір. – С. 150; 7. *Якимчук Б. А.* Образ в структурі творчої діяльності. – К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1998. – С. 5; 8. *Нечкина М. В.* Загадка художественного образа (Художественный образ в историческом процессе). – М.: Знание, 1972. – С. 13; 9. *Смирнов С. Д.* Психология образа: проблема активности психического отражения. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1985. – С. 3; 10. Образ // Літературознавча енциклопедія // Указ. твір. – С. 140; 11. *Смирнов С. Д.* Психология образа... // Указ. твір. – С. 3; 12. Там само; 13. Образ // Літературознавча енциклопедія // Указ. твір. – С. 140; 14. *Смирнов С. Д.* Психология образа... // Указ. твір. – С. 52; 15. Там само. – С. 56; 16. Там само. – С. 142; 17. Там само. – С. 143; 18. Психотерапевтическая энциклопедия; [Под ред. Б. Д. Карвасарского]. – СПб: Питер, 2000. – С. 205; 19. *Лобода А. М.* К былинам о сватовстве. – С. 240; 20. Там само. – С. 242; 21. *Лобода А. М.* Песня о Соловье-разбойнике, слышанная в Васильковском у. Киевской губ. // Чтения

в Ист. общ. Нестора-Летописца, — кн. XIV, — Вып. 3, — отд. V — С. 33; 22. Там само. — С. 36; 23. Там само. — С. 37; 24. Лобода А. Былины про Илью Муромца // Пробная лекция, чит. в декабре 1897 года. — Отд. отт. из Университет. известий 1898 г. — № 10. — С. 1; 25. Левчук Л. Т. та ін. Естетика // Указ. твір. — С. 37; 26. Там само. — С. 3; 27. Там само; 28. Там само; 29. Там само. — С. 7-10; 30. Там само. — С. 10; 31. Там само; 32. Перетц В. М. Ще одна вірша про гетьмана Мазепу. — 1927. — С. 161; 33. Там само; 34. Там само; 35. Там само. — С. 166; 36. Там само; 37. Там само. — С. 163; 38. Там само. — С. 165; 39. Перетц В. Н. К изучению "Слова о полку Игореве". — Ленинград, 1926. — С. 74; 40. Там само. — С. 75; 41. Святополк-Мирский, Д. П. Всеобщая история литературы. — М.: Эксмо, 2009. — С. 391; 42. Перетц В. Н. К изучению "Слова о полку Игореве" // Указ. твір. — С. 84; 43. Там само; 44. Там само.

— С. 87; 45. Там само; 46. Там само. — С. 88; 47. Там само. — С. 89; 48. Там само; 49. Там само. — С. 142; 50. Там само. — С. 147; 51. Зеров М. Леся Українка. Критично-біографічний нарис // Українське письменство [Упоряд. М. Сулима; Післям. М. Москаленка]. — К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002. — С. 389; 52. Там само. — С. 403; 53. Там само; 54. Шестаков В. П. Очерки по истории эстетики. От Сократа до Гегеля. — М.: Мысль, 1979. — С. 91; 55. Там само. — С. 92; 56. Петров В. Эстетична доктрина Шевченка. До поставлення проблеми // Хроніка-2000. Україна: філософський спадок століть. — Ч. II. — Вип. 39-40. — К.: Фонд сприяння розвитку мистецтва. — С. 89; 57. Шестаков В. П. Очерки по истории эстетики // Указ. твір. — С. 96; 58. Там само; 59. Там само. — С. 131; 60. Там само; 61. Там само.

Надійшла до редколегії 02.03.2011 р.

І. Л. Шувалова, асп., КНУ ім. Тараса Шевченка

ВІД ГУССЕРЛЯ – ДО САМИХ РЕЧЕЙ: ШЛЯХ ГУСТАВА ШПЕТА

Розглядається поняття "річ" у доробку Едмунда Гуссерля та Густава Шпета. Досліджується еволюція поглядів Шпета, його поступовий відхід від розуміння речі, пропонованого Гуссерлем, та формування Шпетом власної концепції.

Ключові слова: річ, предмет, смисл, феноменологія.

Рассматривается понятие "вещь" в работах Эдмунда Гуссерля и Густава Шпета. Исследуется эволюция взглядов Шпета, его постепенный отход от понимания вещи, предлагаемого Гуссерлем, и формирование Шпетом собственной концепции.

Ключевые слова: вещь, предмет, смысл, феноменология.

I. Shuvalova. From Husserl – "zur Sache selbst": the path of Gustav Shpet. The concept of "thing" in writings of Edmund Husserl and Gustav Shpet is examined. Evolution of Shpet's views, his gradual departure from Husserl's understanding of "thing" and Shpet's development of his own ideas are explored.

Keywords: thing, subject, sense, Phenomenology.

В межах цієї статті здійснюється розгляд ключового для розуміння філософії мови Густава Шпета поняття "річ". Хоча загалом філософсько-мовну складову доробку Шпета наразі вивчають доволі ґрунтовно (йдеться насамперед про внесок таких вітчизняних та зарубіжних фахівців як Маріс Денн, Александер Гаардт, Томас Зейфрід, Володимир Зінченко, Валерій Кузнецов), тим не менше, чимало його важливих напрацювань все ще лишаються недостатньо дослідженими. До переліку таких проблем належить і Шпетове розуміння поняття "річ", що його він спершу розробляв переважно феноменологічними засобами, а в подальшому опрацьовував в межах свого оригінального феноменолого-герменевтичного підходу. Особливою річчю Шпет називає слово, розглядає він як "систему речей" і мову – тож аби належним чином зрозуміти філософію мови Шпета, слід спершу з'ясувати, що таке для нього річ, яка її сутність та особливості.

Поставивши за мету дослідити поняття "річ" у філософії Густава Шпета, ми вважали за доцільне здійснити кілька послідовних кроків. По-перше, поняття "річ" слід розглянути в межах напрацювань Едмунда Гуссерля – адже Шпет був його безпосереднім учнем і попервах послуговувався переважно феноменологічним інструментарієм. По-друге, слід простежити, як на цій підставі Шпет розбудовує свою власну концепцію "речі" – в чому вона подібна до Гуссерлевої, а в чому відмінна. Потретьє, слід з'ясувати місце "речі" в контексті цілого філософсько-мовного доробку Шпета.

Анна Самойкіна у своїй статті "Проблема речі в роботах російських феноменологів початку ХХ століття" зазначає, що відомий лозунг Гуссерля "До самих речей" можна розуміти в найзагальнішому сенсі, як вимогу вивільнитися від упереджених переконань, мисленнєвих конструкцій та теоретичних засновків, як скерованість на незацікавлений опис суті справи. Однак "дуже часто у феноменології під описом суті справи розуміли опис речі як конкретного предмета. Достатньо пригадати численні приклади, що їх наводив сам Гуссерль у своїх лекціях і текстах: описи сприйняття каламаря, шматка крейди тощо" [1]. Тим часом у своїх лекціях 1907 року, що мали назву "Річ і простір", Гуссерль чітко зазначав,

що феноменологію не цікавлять речі в сенсі буденного, повсякденного життя. Їх відсторонено – "dargestellt". Подібне відсторонення для Гуссерля означає утримання від будь-яких суджень про реальне існування речей. Його цікавить світ абсолютних даностей, "абсолютних безперечностей" – світ феноменів, сутностей, себто той світ, що його не зачіпають питання реального існування чи неіснування. Безперечно, мова тут про феноменологічну редукцію (у своїй статті Неллі Мотрошилова називає цей пасаж одним із ранніх і водночас цілком прозорих визначень феноменологічної редукції [2]).

В "Ідеях до чистої феноменології та феноменологічної філософії" Гуссерль застерігає, що слід уникати оманливих розважань про те, що річ, мовляв, трансцендентна свідомості, чи що вона є "буття в собі". Трансцендентність фізичної речі – це трансцендентність того, що конститується в свідомості і пов'язане з усвідомленням буття, стверджує він. Від кантівської "речі в собі" у Гуссерля не лишається й сліду – її було б неможливо дошукатися феноменологічно. В речах немає нічого, крім того смислу, що його в них вкладає свідомість, яка береться до сприйняття. Втім, Гуссерль не прагне цілковито ізолювати річ, "вирвавши" її з довколишнього світу (річ – це завжди річ її довкілля, пише він, тобто річ у контексті інших речей). Речі ж довколишнього світу об'єднано саме у сприйнятті суб'єкта – притому цей суб'єкт також піддано редукції, очищено від психологістських нашарувань. Суб'єкт, що своїм сприйняттям об'єднує речі в деякий світ, а також осмислює ці речі – в буквальному сенсі надання їм смислу, – це суб'єкт, зведений до свідомості, спроможної сприймати. Чи не найважливішою властивістю такої трансцендентальної суб'єктивності буде інтенційність – властивість нашого сприйняття бути завжди сприйняттям "чогось", скерованим на "щось", властивість переживання – бути переживанням "про". При цьому предмет конституюється в свідомості – продукується зі складових свідомості. Відповідно до роду своєї сутності, кожна конституювана предметність корелятивна тій формі інтенційності, що її конституює. Однак таке конституювання здійснюється не лише активно, а й як пасивні синтези свідомості (цей аспект діяльності свідомості відіграє

важливу роль у феноменологічній концепції часу). Утім постає питання – чи існує конституційований свідомістю предмет до того, як вона його конститує? У своїй статті "Роль герменевтики Гуссерля в становленні герменевтики Гайдеггера" Єгор Фальов пропонує двояку відповідь на це питання, вважаючи, що ми завжди маємо у свідомості (потенційно) горизонт речі, який передбачає її існування. Але відкриваючи цей горизонт (актуалізуючи його), ми дізнаємося те, про що досі не знали, і таким чином створюємо новий предмет [3]. У такій актуалізації потенційних можливостей і полягає діяльний характер інтенційності.

Важливо також розуміти, що для Гуссерля інтенційний об'єкт є об'єктивним моментом свідомості – такий хід міркувань вберігає філософа від небажаного "роздвоєння" реальності. "Якщо ми спробуємо розділяти [...] дійсний об'єкт (у випадку зовнішнього сприйняття – сприйману річ природи) та інтенційний об'єкт, і реально вкладати останній як "іманентний" об'єкт сприйняття у переживання, то ми опинимося в непростому становищі, коли одна одній протистоятимуть дві реальності, між тим як наявна лише одна. Я сприймаю річ, природний об'єкт, наприклад, дерево в саду, – це і тільки це є дійсним об'єктом інтенції, яка сприймає" [4]. Крім того, пережиті нами змісти предмета не є пережитим предметом як таким. Інтенційний об'єкт має свої реальні властивості, відмінні від характеристик наших чуттів. Гуссерль здійснює важливе розмежування присутніх у свідомості предмета сприйняття, відчуття (як інтенції) – і самого відчуття як такого, як реального складника свідомості. Щоправда, тут постає інше питання – чи належить "самим речам", повернутися до яких закликав Гуссерль, та складова вмісту свідомості, що не є її реальною частиною? Проблематизація Гуссерлевого поняття "речі", "самих речей" стало потужним поштовхом для самостійних досліджень його учнів і наступників.

Відхід від Гуссерля Густав Шпет, по суті, розпочинає вже у першій своїй серйозній праці "Явище і смисл". На думку Шпета, у Гуссерля смисл – це не конкретна сутність, але вид абстрактної форми, і подібний підхід, як зазначає російський філософ, не є достатнім. Як слушно зауважує Анна Самойкіна [5], причина подібної розбіжності в поглядах полягає насамперед у відмінності вихідних настанов Гуссерля і Шпета. І справді, якщо дослідження Гуссерля скеровано на дослідження внутрішнього досвіду, "осібного душевного життя", то Шпет передусім цікавить соціально-культурна динаміка смислів.

Термін "абстрактна форма" для Шпета має негативне забарвлення не лише тому, що він позначає щось відірване від реальності, позбавлене конкретики, а й тому, що для Шпета форма і зміст нерозривно пов'язані. Форма і зміст не лише немислимі один без одного. Шпетові йдеться також про те, що "форма на нижчому ступені є змістом для ступеня вищого" [6]. На думку філософа, кожна єдинсна форма сповнена розмаїттям інших форм, тобто нових розмаїть і нових єдностей. Розуміти слово, його смисл – якраз і означає вбачати єдність у розмаїтті, бачити їхнє співвідношення, вловлювати текст у контексті, охоплювати стосунок між багатоманітними називаними речей та єдністю предмета, що їх оформлює. Все це Шпет називає "жити у світі ідей". Аби пояснити свою думку, він вдається до прикладу з краплею води. На примітивному рівні знання крапля води може розглядатись як чистий зміст, однак людина освічена вбачає в ній уже цілу систему кліматичних, мінеральних та органічних форм. Молекула води – система форм і співвідношень атомів двох елементів; атоми, знов-таки, – електронні системи форм. Чистий

зміст, за спостереженням Шпета, все відсувається від нас, а ми лишаємося на рівні нашого "відання". Зважаючи на зазначене вище, наступну фразу Шпета можна розглядати як практично не прихований випад в бік Гуссерля: ""Чистий" зміст є ще більшою відстороненістю та умовністю, ніж "чиста" форма, ще більше – вказівкою тенденції аналізу, ніж "речі", ще більше має лише регулятивний, а не предметно визначальний зміст" [7].

Вже у "Явищі та смислі" Шпет по-своєму інтерпретує Гуссерлеве гасло. Для Шпета серцевиною, сутнісним осердям речі є її внутрішній смисл. При цьому шлях "до самих речей", пропонований Гуссерлем, з кількох причин не влаштовує Шпета. Насамперед через те, що Гуссерлеве поняття смислу речей закорінене у площині логічного, тоді як для Шпета цей вимір – хай, звісно, наявний у смислі та понятійно виражений – не охоплює всю царину смислу. У Гуссерля, як пише Шпет, смисл є, швидше, "дуже розширеним значенням". У фінальному розділі "Явища та смислу" молодий філософ запроваджує свою власну "тріаду": значення, смисл, ентелехія. Термін "ентелехія" Шпет запозичує в Аристотеля, зауважуючи, що це поняття має телеологічне спрямування (за висловом Шпета, ентелехія пов'язана з "як" предмета). Деякі речі можуть напозір не мати власної ентелехії, однак у стосунку до них ми можемо говорити про квазі-ентелехію, – тобто ентелехію, якої ще не існує, – створюючи своєрідний світ проєкцій. Важливим моментом розгляду є той факт, що виявлення у речі ентелехії необхідно пов'язане зі специфічним супровідним актом свідомості, що його Шпет називає герменевтичним актом. По суті, під ентелехією дослідник розуміє найінтимніший осередок смислу. В пізнішій філософії Шпета поняття ентелехії редукується, натомість ще глибше і ґрунтовніше розробляються поняття значення та – особливо – смислу. У своїй пізній роботі "Внутрішня форма слова. Етюди та варіації на теми Гумбольдта" Шпет остаточно окреслює своє бачення внутрішньої структури слова, виділяючи в ній кілька шарів – кілька систем форм, пронизаних смислом. Внутрішні форми "розташовуються", умовно кажучи, між зовнішніми (фонетичні, морфологічні, синтаксичні) та предметними формами (онтологічними або онтичними, як їх ще називає Шпет) – вони і є, власне, певним динамічним співвідношенням між зовнішнім і внутрішнім. Внутрішня логічна форма ("форма форм", як її ще називає Шпет) регламентує перетікання смислу, визначає, що саме з усієї множини смислів буде задіяно для сформування сутнісної серцевини слова-поняття. Але цілісно слово ґрунтується на єдності всіх своїх форм (забезпечуваній смислом)

Не варто при цьому забувати, що слово для Шпета є універсальним символом. Насамперед, звісно, воно виступає як архетип культури – однак Шпет зауважує також, що окреме слово, символ, завжди визначається загальним контекстом, тому, пише він, "у метафізичному аспекті ніщо не заважає і космічний всесвіт розглядати як слово" [8]. При цьому сутнісні співвідношення в структурі слова всюди однакові, а отже й обмежувати розгляд "самих речей" лише їхнім логічним виміром (як це, на думку Шпета, пропонує робити Гуссерль) – означає не просто обмежити своє бачення, а й позбавити його ясності.

Подальший виклад своїх міркувань про співвідношення таких понять, як "річ", "предмет" і "смисл", Шпет здійснює у праці "Естетичні фрагменти", створеній 1922 року (для порівняння, "Внутрішня форма слова" Шпет завершує 1927-го). "Естетичні фрагменти" складаються з трьох частин, і в другій з-поміж них – тій, що має назву "Вчасні нагадування", – Густав Шпет прагне здійснити

чітке розрізнення речі і предмета. Для цього він наводить наступний приклад. Деякий мовець N вимовляє слово, що його ми сприймаємо як певний знак речі. Однак насправді слово не скеровує нас безпосередньо до речі (по-перше, ця річ може не бути наявною, по-друге, ми можемо не володіти достатньою інформацією про неї, крім того, ми можемо не отримати вказівок щодо того, про яку саме річ мова – або ж це може бути несуттєвим і для самого мовця, тощо). До того ж, зазначає Шпет, наше уявлення про річ ніколи достеменно не збігається з тим уявленням про неї, що ним володіє мовець. Та для ситуації порозуміння важить передусім, аби і мовець, і той, до кого він звертається, мали на увазі під словом одне й те саме. Це "одне й те саме" – спільність, що наразі відіграє ключову роль у ситуації діалогу, – і є предмет. Предмет, про який йдеться, предмет, що про нього "висловлюється слово" (зауважмо цей майже гайдегґерівський зворот, застосований Шпетом). Отож, "за всього розмаїття потенційно названих речей, вони стосуються однієї формальної єдності – онтичної, або ж єдності предмета" [9].

За спостереженням Шпета, "предмет" і "річ" нерідко не розрізняють, плутають. І справді, зауважує філософ, в певному сенсі, річ – це предмет реальний, а предмет – це річ ідеальна. Але саме ці епітети – "реальний" та "ідеальний" скеровують нас у вірному напрямку розрізнення речі та предмета. Будь-яка річ, особа, властивість, дія, що існує насправді, емпірично, реально – є, власне, річ. Предмети, згідно зі Шпетом, – це передусім можливості, їхнє буття ідеальне. Як бачимо, тут Шпет не погоджується з Гуссерлем, для якого, нагадаємо, не важить, чи існують "самі речі" реально.

Шпет зауважує: "Речі існують, а не повідомляються. Смысл – не річ – тобто не річ, якої можна торкнутися, яку можна жувати, зважувати на терезах, обмінювати на іншу річ, продавати чи закладати. Це "річ" осмислена, отже мислима, обчислена, і саме тому й через це вона отримала змогу ввійти у мислимі ж форми повідомлюваного, у форми онтичні та логічні. Річ, яка існує, має бути "осмислена", аби увійти до складу смислового змісту. Смысл – не річ, а співвідношення речі (названої) та предмета (що про нього йдеться)" [10]. Предмет, у розумінні Шпета, – це, найперше, формальний вихідний пункт смислу, своєрідна фокусна точка. Але смисл предметові надається лише через слово, і в той же час слово як таке стає можливим лише завдяки тому, що предмет утримує речі у своєму фокусі: "Якби під словом не мали на увазі предмет, що скріплює і цементує речі у єдність мислимої форми, вони розсипалися б під своєю назвою, як сиплеться з долоні пісок, щойно розкриють наповнену ним руку" [11]. Річ "входить" до слова через смисл (смысл, додамо, сфокусований і уможливлений предметом), але входить, ставши мислимою, ставши думкою й ідеєю. Смысл – це ідейна насиченість слова. Таким чином, зауважує він, до предметної даності слова, чуттєво-емпіричної та формально-логічної, додається його матеріально-ідейна даність. Якщо повернутися до розгляду пропонованої Шпетом структури слова, одразу впадає в око, що смисл посідає в ній особливе місце. Смыслом просотано всі складові цієї структури, він невіддільний від кожного її елемента. Шпет говорить про смисл як про своєрідну "кровоносну систему" слова, що пронизує собою всі решту його систем, надаючи їм живлення та можливості для нормального функціонування.

Однак у філософській концепції Шпета у гру включається ще один важливий чинник, без якого неможливе адекватне розуміння понять "річ" та "смысл" – і на який ми, зі зрозумілих причин, безпосередньо не натра-

пимо у Гуссерля. Йдеться про те, що для Шпета будь-яка річ – це передусім річ історична, так само, як і кожен смисл є водночас, у певному сенсі, історією попередніх смислів. Ось як пише про це Шпет у "Естетичних фрагментах": "Як будь-яка річ, навіть у природі, не є лише річ, подібна на інші чи відмінна від них, але й така, що має і носить на собі свою історію, смисл також є історичним, точніше, діалектичним акумулятором думок, готовим завжди передати свій мисленевий заряд на належний приймач. Кожен смисл приховує в собі довгу "історію" зміни значень (Bedeutungswandel)" [12]. Безперечно, таке потужне усвідомлення Шпетом виміру історичного та традиції, що пронизує історію значень, закорінено аж ніяк не в феноменології Гуссерля. Ці тенденції в його філософуванні пов'язані, швидше, з дослідженнями герменевтичних текстів, що ними він активно займався за кілька років до написання "Естетичних фрагментів", працюючи над книгою "Герменевтика та її проблеми" (1918 рік). Втім, із працями Дильтея Шпет був давно добре знайомий – цьому мислителю присвячено розділ його дисертації, написаний під час перебування у Гетингені з осені 1912-го до літа 1913 року. В "Герменевтиці та її проблемах" Шпет високо оцінює напрацювання Дильтея: "Дильтей [...] той вищий пункт, до якого було доведено, досі, принаймні, постановку герменевтичних проблем" [13]. При цьому один із найважливіших здобутків німецького мислителя Шпет вбачав саме у тому, що Дильтей усвідомив необхідність доповнити попередню психологічну інтерпретацію процесу розуміння (розвинену у Шлегельмаєра) інтерпретацією об'єктивно-історичною. Надалі герменевтичний компонент діставатиме все яскравішого вияву у пізніших філософських роботах Шпета, який, поєднавши герменевтичний підхід зі своїми попередніми напрацюваннями в царині феноменології, сформує на цьому ґрунті той специфічний варіант феноменологічної герменевтики, що, на жаль, практично не дістане продовження в історії російської філософії XX сторіччя.

Поняття речі у пізній філософії мови Шпета набуває особливої важливості – хоча він майже не розглядає його окремо, тим не менше, "річ" виступає визначальним чинником для розуміння уявлень філософа про мову і слово, а також і про поетичний твір. Передусім, Шпет стверджує, що саму мову можна розглядати як "соціальну річ" і систему речей. Він вказує на те, що це у Гумбольдта трапляються різні визначення мови – часом він говорить про неї як про ідею, часом як про річ чи про психофізичний процес. На думку Шпета, в цьому питанні Гумбольдт не суперечить собі, адже всі ці аспекти наявні у мові – залежно від напрямку та мети дослідження вона може розглядатися в різних своїх проявах. Мова – це не лише субстанція, а й суб'єкт, це і річ, витвір, продукт, але водночас і витворення, енергія. У мові, пише Шпет, нерозривно поєднано два начала – статичне та динамічне (грецькі "ерґон" та "енерґея"). Мова як соціальна річ – це передусім мова як засіб. Розвиваючись у суспільстві, мови підпадають під тиск його телеології, зазнають впливу всієї соціальної організації і середовища, перетворюються на соціальну річ серед інших соціальних речей, входять до їхньої спільної історії та мають свою специфічну історію й самі. В цьому прояві мова не втрачає (не може втратити – підкреслює Шпет) своїх принципових властивостей, однак вона здійснює їх лише частково, не повною мірою. Шляхом до повної реалізації можливостей мови, її внутрішнього потенціалу, є поетичне слово.

Міркуючи про мову як "систему речей", Шпет наголошує, що вихідною точкою нашого аналізу завжди є людський досвід, переживання, спрямовані на дійсні

речі. Та кожною річчю, що нас оточує, ми можемо скористатися як знаком іншої речі, – тут ідеться не про два типи речей, а швидше про один із багатьох доступних нам способів їх застосування. Людина виокремлює особливу систему "речей", що ними вона постійно послуговується в цьому сенсі – це, на думку Шпета, і є мова. Отож, мова, слово – це соціально-культурна річ (в його результаті) та акт соціально-культурної свідомості (в його процесі). Крім того, слово – річ унікальна, адже воно "є таким членом культурної свідомості, з яким усі решта членів гомологічні" [14]. Інакше кажучи, слово у своїй формальній структурі є онтологічним прообразом будь-якої культурно-соціальної речі. Отож суттєві ознаки слова як соціально-культурної речі є суттєвими ознаками будь-якої соціально-культурної речі взагалі.

Однак постає питання – що таке річ "соціально-культурна"? Як вона відрізняється від речі "природної"? Яким чином вони співвідносяться між собою? Посередником між річчю природною та річчю культурною є суб'єкт (який, між іншим, за Шпетом, так само є річчю). Суб'єкт вибудовує між собою і природою новий світ – соціально-культурний, тим самим перетворюючи й себе з речі природної на річ соціально-культурну [15]. Звідси, кожна соціальна річ може і має розглядатися як об'єктивована суб'єктивність і, водночас, як суб'єктивована об'єктивність. Перший варіант розгляду соціальної речі ближчий, скажімо, історії, другий – соціальній психології. Суб'єкт при цьому виступає реалізатором ідей, актуалізуючи, таким чином, себе як соціально значущу річ і витворюючи річ-об'єкт, продукт своєї праці або творчості. Не здійснюючи такої функції, не втілюючися, не об'єктивуючися в культурній реальності, суб'єкт, на думку Шпета, по суті, лишається об'єктом природи – завданням природничо-наукового дослідження.

Отож, якщо розглянути під таким кутом акт творчості, ми з'ясуємо (і такого висновку доходить сам Шпет), що поетичний твір, або ж, скажімо, витвір мистецтва, так само є культурно-соціальним актом/річчю (чи навіть актом-річчю – таке написання буде цілком слушним, коли йдеться про статично-динамічне мовне утворення). Поетичне слово виступає як реалізація

ідеї, та водночас і як об'єктивація особи поета. Знак (а пам'ятаймо, що сукупність знаків – приміром, поетичний твір – залежно від контексту також розглядається Шпетом як окремий знак) є водночас знаком смислу, який ми розуміємо, і знаком суб'єктивності, що присутній за ним. Крім того, знаком позначене і специфічне їх співвідношення.

Підбиваючи підсумки, слід зауважити, що хоча уявлення Шпета про "річ" багато в чому радикально розбіжні з поглядами його вчителя Гуссерля (найперше, тим, що Шпетом річ введено в історичний та соціокультурний контекст, активно задіяно у мовних ситуаціях), однак вітчизняний філософ так і не полишив свого видатного наставника в найголовнішому – прагненні дошукатися сутності речей, дійти до речей як таких. Особливо цікавою видається перспектива продовжити дослідження поняття "річ" в контексті міркувань Шпета про поетичне слово. Адже це так само одна із "білих плям" на мапі філософських поглядів Густава Шпета, що їх нині скрупульозно відтворюють і повертають із забуття дослідники його спадщини.

1. Самойкина А. А. Проблема вещи в работах русских феноменологов XX века // Вестник Самарского университета. – Философия. – 2003. – № 3 (29). – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/2003web3/phil/200330501.html>; 2. Момрошилова Н. В. Учение Гуссерля о вещи, восприятии и пространстве // Историко-философский ежегодник-98. – М.: Наука, 2000. – С. 301-329; 3. Фалёв Е. В. Роль феноменологии Гуссерля в становлении герменевтики Хайдеггера // Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия. – 2000. – № 5. – С. 48-62; 4. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. – Т. 1. – М.: ДИК. – 1999. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia/h1.htm>. – С. 201; 5. Самойкина А. А. Проблема вещи в работах русских феноменологов XX века // Указ. твір.; 6. Шпет Г. Эстетические фрагменты // Искусство как вид знания. Избранные труды по философии культуры. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 246; 7. Там само. – С. 239; 8. Там само. – С. 208; 9. Там само. – С. 218; 10. Там само. – С. 244; 11. Там само. – С. 220; 12. Там само. – С. 240; 13. Шпет Г. Герменевтика и ее проблемы // Мысль и слово. Избранные труды. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 396; 14. Шпет Г. Внутренняя форма слова. Этюды и вариации на темы Гумбольда. – М.: КомКнига, 2006. – 216 с. – С. 140; 15. Там само. – С. 178.

Надійшла до редколегії 15.02.2011 р.

ОНТОЛОГІЯ, ЕПІСТЕМОЛОГІЯ, ЛОГІКА

В. І. Кебуладзе, докторант, КНУ ім. Тараса Шевченка

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ ДОСВІДУ МІЖ ПОВСЯКДЕННІСТЮ І ФІЛОСОФІЄЮ

У статті описується формування поняття досвіду в трансцендентальній феноменології на тлі вжитку цього поняття у філософській традиції та щоденного розуміння досвіду.

Ключові слова: досвід, повсякденність, трансцендентальна феноменологія.

В статье описывается формирование понятия опыта в трансцендентальной феноменологии на фоне употребления этого понятия в философской традиции и ежедневного понимания опыта.

Ключевые слова: опыт, повседневность, трансцендентальная феноменология.

The article describes the forming of the notion of experience in the transcendental phenomenology against the background of the usage of this concept in the philosophical tradition and everyday understanding of experience as well.

Keywords: everyday life, experience, transcendental phenomenology.

Здається самозрозумілим, що феноменологічне дослідження досвіду, як і будь-яке філософське або наукове дослідження, потребує визначення поняття досвіду. Без цього таке дослідження ризикує перетворитися на безпредметні балачки про щось невизначене й примарне. Утім, з іншого боку, саме в цьому дослідженні, наскільки це дослідження є трансцендентально-феноменологічним, поняття досвіду має дістати своє фундаментальне визначення. Отже, тут ми опиняємося у специфічній пізнавальній ситуації. З позицій трансцендентальної феноменології ми прагнемо віднайти умови можливого досвіду взагалі. Утім, в такому дослідженні ми від самого початку вже послуговуємося поняттям "досвід", що воно приходить до нас із повсякденного слововжитку та з інших традицій філософського осмислення досвіду. Відтак феноменологічне дослідження досвіду виявляється поступовим проясненням того, що ми вже знаємо про досвід із власного досвіду та з інших філософських спроб дослідити досвід.

Проте, вищенаведені самозрозумілості можуть виявитися не такими вже самозрозумілими. Натомість вони можуть постати у вигляді низки проблематизацій. По-перше, чи насправді ми потребуємо поняття досвіду, аби феноменологічно досліджувати досвід. По-друге, чи можемо ми у феноменологічному дискурсі послуговуватися традиційним поглядом на спосіб утворення понять, зокрема поняття досвіду. По-третє, чи маємо ми у феноменологічному дослідженні спиратися на повсякденне бачення досвіду, і якщо так, то що ми можемо запозичити з цього бачення, а чого ми маємо позбутися. По-четверте, наскільки інші, нефеноменологічні концепції досвіду є релевантними для феноменологічного дослідження досвіду.

Спробуймо по черзі дати відповідь або, радше, накреслити можливі способи відповіді на ці питання.

Питання про необхідність того чи того поняття, має загальніше теоретичне тло, сконституйоване питанням про сутність понять, що ми ними послуговуємося у філософському дискурсі. Такі поняття мають декілька важливих особливостей. Найчастіше це граничні поняття, які не можна визначити в традиційний спосіб, вказуючи на певний рід, до якого вони належать, і на їхні види відмінності. Скажімо, чи можемо ми віднайти поняття, загальніше за поняття "досвід". І навіть якщо ми знайдемо таке поняття, то чи зможемо ми насправді підпорядкувати всі значення поняття досвіду цьому загальнішому поняттю, аби розглядати це загальне поняття як родове, а поняття досвіду як підпорядковане йому видове поняття. Згадана багатозначність поняття досвіду ілюструє другу особливість філософських понять. Адже, говорячи про поняття у філософському дискурсі, ми завжди маємо бути свідомими того, що насправді ми майже ніколи не послуговуємося в ньому

чистими поняттями, а завжди балансуємо між поняттями та метафорами. Філософське мислення, та й зрештою і мислення взагалі, розгортається між однозначною строгістю поняття та багатозначною глибиною метафори. Остаточне очищення думки від метафор означало би її загибель у сухості порожніх понять, позбавлених будь-якого зв'язку з тим, що вони мають позначати, та з іншими поняттями, адже такі зв'язки завжди мають почасти метафоричний характер. Суцільна ж метафоризація мислення призвела би до анархічного безладу, нескінченної зміни значень, що унеможлиблює думку як таку. Натомість у справжньому мисленні ми завжди оперуємо мовними одиницями, які водночас тяжіють до однозначності понять і до багатозначності метафор. Отже, поняттява строгість і метафоричне багатство це не сталі характеристики, а радше тенденції мислення, що суперечать одна одній, але водночас одна одну доповнюють. Різні стилі філософування відрізняються один від одного близькістю до того чи до того екстремуму мислення, до поняттєвості або до метафоричності. Утім, навряд чи в історії філософії нам вдасться віднайти приклад чисто поняттєвого або чисто метафоричного способу мислення. Якщо ж вірити Ортега-і-Гасету, то всі філософські системи спираються на одну з двох "великих метафор" – або на метафору воскової дощечки та відбитків на ній, або на метафору посудини, що наповнюється. [1]. Причому на кожній із цих метафор побудовані філософські системи, що тяжіють до строгого поняттєвого мислення. Так емпірична концепція досвіду Лока спирається на один із можливих варіантів першої метафори у вигляді *tabula rasa*, а трансценденталізм Канта, безперечно, можна розглядати як спробу строгого поняттєвого розгортання другої метафори. Нарешті, коли ми говоримо про будь-яке поняття, ми маємо взяти до уваги те, що саме поняття "поняття" виникає в історії філософії доволі пізно. З певною обережністю можна стверджувати, що це відбувається у німецькій класичній філософії XVIII–XIX сторіч. Саме тоді до філософського обігу залучається і поняття "досвід". Але чи означає це, що до того часу ми не можемо говорити про тематизацію поняття "досвід" у філософії? Цю проблему у своєму творі "Історія поняття досвід" порушує Михайло Мінаков [2], чим розпочинає вельми цікаву дискусію у сучасному вітчизняному історико-філософському дискурсі, що не забарилася втілилася в статті Олексія Панича "Історія, поняття, досвід: три складові, три проблеми", в який він намагається критично переосмислити концепцію Мінакова, вказуючи зокрема на неадекватність погляду на історію поняття досвіду у філософії крізь окуляри німецького трансценденталізму [3]. Отже, можна стверджувати, що вся філософія до Канта вивчала досвід, не маючи чіткого поняття досвіду. Хоча ця дискусія, безперечно, є ре-

левантною для будь-якого філософського дослідження досвіду, і для феноменологічного зокрема, утім тут вона радше створює певне інтелектуальне тло моїх власних розвідок і не вимагає від мене посісти якусь однозначну позицію, щодо питань, які порушили обидва науковці. Така дистанційованість від згаданої дискусії зумовлена двома чинниками:

1. Трансцендентальна феноменологія є варіантом трансценденталізму, а отже, поняття досвіду в ній походить від поняття досвіду в трансцендентальній філософії, насамперед у критичному трансценденталізмі Канта¹.

2. Оскільки нам не йдеться про суто історико-філософське дослідження, ми можемо оминати таку історико-філософську проблему, як проблема походження того чи того поняття в конкретний історичний період, адже поняттєвого статусу у феноменологічній розвідці можуть набути навіть ті елементи філософських систем минулого, які в самих цих системах не відгравали роль понять.

Хоча у феноменологічному дослідженні ми й можемо оминати проблему походження понять в історії філософії, зокрема поняття досвіду, утім проблема способу утворення понять у пізнанні світу, залишається для нас нагальною. Тобто нас цікавитиме не історична генеза понять, а трансцендентальні умови можливості їх утворення в пізнавальному процесі, хоч би де і коли він відбувався. Феноменологія зосереджується не на емпірично-психологічному питанні про походження понять, а на логіко-гносеологічному питанні їх обґрунтування. З огляду на це ми маємо дати відповідь на друге порушене питання: чи можемо ми дотримуватися традиційного погляду на спосіб утворення понять у феноменологічному дослідженні?

Перш ніж відповісти на це питання, варто прояснити те, що я маю на увазі, коли говорю про традиційний спосіб визначення понять. Мені тут, безперечно, йдеться про усталений спосіб визначення понять через вказування загального роду та видових відмінностей на кшталт того, як, скажімо, ми традиційно визначаємо людину як розумну живу істоту, вказуючи на рід – жива істота – та на видову ознаку – розумність, що вона відрізняє людину від інших живих істот, які не є розумними. При цьому можливі два граничні погляди на співвідношення роду, виду та конкретних речей, які постають в історії філософії. З одного боку, це номіналізм, який намагається висновити загальні поняття з речей. Але з феноменологічного погляду номіналістична концепція загальних понять натуралізує свідомість і призводить до психологізму та релятивізму, які унеможливають наукове пізнання як таке. З іншого боку, це реалізм, який визнає незалежне від речей існування загальних понять. Одним із головних витоків реалістичного погляду на утворення загальних понять є так зване "дерево Порфірія", яке можна розглядати як платонізацію Аристотелевого термінологічного апарату, внаслідок

якої категорії Стагерита [4] були строго ієрархізовані. Ця "платонізація" дається взнаки в тому онтологічному принципі, який лежить в основі цього логіко-гносеологічного методу. Можна стверджувати, що таким принципом є субстанціоналізм. Цей принцип покладає в основу світу субстанцію, а розмаїття світу постає як прояви цієї субстанції. Найяскравіший приклад такої концепції – це вчення Спінози про субстанцію, її модуси та атрибути. Поняття субстанції, відповідно, є найзагальнішим поняттям. Це, так би мовити, рід усіх родів. Усі інші поняття можна отримати через вказування на видові відмінності підпорядкованих загальному родові елементів. Саме ж поняття субстанції вже не можна визначити, адже не можна вказати на загальніше поняття як її рід, а тому на її видові відмінності. Для субстанції немає ані загальнішого, ані сумірного їй поняття, яке вирізняється із спільного загального поняття через свої видові відмінності від поняття субстанції. Так зрозуміла субстанція виявляється граничною трансценденцією, Кантовою річчю-самою-по-собі, і як така не може бути залученою до феноменологічного дискурсу, який уникає будь-якого згадування про трансцендентне, адже воно штовхає нас до тієї метафізичної наївності, з подолання якої розпочинається феноменологічний проект. Про зв'язок родо-видної побудови категоріального апарату і метафізики дуже вдало пише Габермас: "Метафізика тримає напоготові поняття роду і специфічної відмінності, щоб розкласти всезагальне в особливому. Згідно з генеалогічною моделлю родовідне дерево ідей або родових понять розгалужується на кожному щаблі загальності на специфічні відмінності, на підставі яких кожний вид знову може утворити *genus proximum* для наступних визначень. Особливе є особливим лише щодо загального" [5]. Феноменологія як антиметафізичний проект відкидає метафізичне поняття загального, що протистоїть одиничному. За умов правильного, тобто феноменологічного вбачання, в одиничному феномені можна углядіти його сутність, не апелюючи до прихованої субстанції чи речі-самій-по-собі.

Отже, у феноменологічному дослідженні ми не можемо послугуватися традиційним способом визначення понять через вказування загального роду та видових відмінностей. Натомість феноменологія пропонує власні методи утворення загальних понять, а саме пряме інтуїтивне вбачання і вільну варіацію у фантазії.

Питання про умови можливості утворення понять взагалі і поняття досвіду зокрема стосується не лише наукових способів утворення понять або способів утворення наукових понять, а й утворення тих понять, що ми ними послугуємося в щоденності, та способів їх утворення. Адже якщо нам йдеться про трансцендентальні умови можливості досвіду, а саме в цьому я вбачаю специфіку запитування в трансценденталізмі, то ми не можемо обмежувати сферу запитування лише науковим досвідом. Тут даються взнаки дві важливі характеристики справжнього трансценденталізму:

1. Універсальність.
2. Самореферентність.

Причому ці дві характеристики щільно пов'язані між собою і зумовлюють одна одну. Універсальність вимагає самореферентності, а самореферентність уможливляє універсальність.

Трансценденталізм як дослідження умов можливого досвіду має бути універсальним, а отже, не може обмежуватися досвідом лише одного ґатунку, хоч би при цьому йшлося й про науковий досвід. Натомість справжнє трансценденталістське запитування стосується досвіду в його тотальності, а отже, всіх можливих форм досвіду, включно зі щоденним досвідом у якому ми від-

¹ Тут все ж таки варто було би взяти до уваги той вплив, який справив на Гусерля англійський емпіризм. Утім пріоритетність саме Кантового поняття досвіду для розуміння феноменологічної концепції досвіду зумовлена кількома чинниками: 1) Гусерль, як і Кант, пише свої твори німецькою, а отже, використовує німецьке поняття "Erfahrung" ("досвід"), відповідник якого в англійській мові – "experience" має дещо ширше значення (про що йтиметься нижче); 2) в англійському емпіризмі попри походження назви цього філософського напрямку від слова "досвід" ми не подібаємо чіткого поняття досвіду, адже, як уже було зазначено, це слово набуває характеру поняття саме в німецькому ідеалізмі, насамперед у філософії Канта; 3) рецепція ідей емпіризму у феноменології має радикально критичний характер, натомість, Гусерль органічно залучає засадові ідеї Канта, хай і в дещо змодифікованому вигляді, до власної філософії; від емпіризму феноменологія успадковує не так ключові поняття та настанови, як сам стиль філософування, а саме, уважне ставлення до досвіду, ретельну дескрипцію найдрібніших елементів досвіду та зв'язку між ними.

находимо витoki трансцендентального дослідження. Це означає, що трансценденталізм у запитування про умови можливого досвіду має запитувати й про умови власної можливості, тобто про умови можливості трансценденталістського запитування про умови можливості. При цьому не варто побоюватися небезпеки *regressus in infinitum*, оскільки трансценденталістське запитування стосується граничних умов, які є водночас умовами самого такого запитування¹. Стосовно поняття досвіду це означає, що прояснення цього поняття означає прояснення досвіду самого прояснення. Така вимога граничного прояснення знову-таки повертає нас до щоденного досвіду як до досвіду верховної або "переважної" реальності в розумінні Шюца [6] або життєсвіту як фундаменту сенсу в пізній концепції Гусерля [7].

Феноменологія на відміну від критичного трансценденталізму не обмежує предметну сферу власного дослідження лише тією цариною реальності, яку можна науково пізнати. У Кантовому трансценденталізмі відбувається редукція досвіду світу до досвіду пізнання, а досвіду пізнання – до досвіду наукового пізнання. Трансцендентальна феноменологія намагається подолати цей Кантовий редукціонізм і зберегти все розмаїття досвіду світу як предметну сферу трансцендентального дослідження. Відповідно до цього у феноменології йдеться про конституювання реальності в її тотальності. Отже, будь-які форми досвіду стають предметом розгляду та дослідження. При цьому феноменологія, знов-таки, на відміну від Кантового трансценденталізму має замислитися про власні джерела, про умови можливості феноменології як такої, тобто демонструє вище зазначену самореферентність. У пошуках самообґрунтування й у дослідженні умов можливого досвіду взагалі феноменологія поступово перетворюється з філософії свідомості на філософію досвіду й водночас переорієнтує свій дослідницький інтерес на форми повсякденного досвіду, як найбільш загальної сфери досвіду, яка в латентному вигляді містить усі можливі види досвіду. Така тенденція особливо яскраво дається взнаки в Гусерлевій концепції життєсвіту та конститутивній феноменології природної настанови Альфреда Шюца.

Зміст систематичних досліджень конкретних наук відіграє для філософа ту саму роль, що й зміст випадково набутих знань у повсякденному світі. Не варто розглядати це як заклик до обскурантизму. Філософ може і має цікавитися досягненнями інших наук. Проте це не означає, що він не може осмислювати досвід світу, не знаючи про останні відкриття фізики чи астрономії. Адже не менш важливим для філософа може виявитися те, що сусідський хлопчик сьогодні вперше в житті усвідомив скінченність власного існування, а художник

за стінкою у випадковому поєднанні кольорів відкрив новий відтінок. А про все це філософ може так ніколи й не дізнатися.

Для попереднього, протофеноменологічного прояснення поняття досвіду це означає, що ми маємо звернутися не лише до філософських і наукових тематизацій і концептуалізацій досвіду, а й залучити до наших розвідок розгляд щоденних способів розуміння досвіду.

Серед феноменологів найбільшу увагу повсякденному досвіду приділяв Альфред Шюц. Саме він уперше в історії розвитку феноменології застосував феноменологічний метод в дослідженні повсякденного досвіду, який, на його, думку, є основною предметною сферою соціальних наук, і соціології зокрема. В останньому незавершеному творі Шюца "Структури життєсвіту", який дописав і видав друком його учень і послідовник Томас Лукман віднаходимо таке визначення досвіду: "Переживання, на які Я звертає увагу, відзначаються вищим рівнем визначеності та виокремленості ядра переживання та вищою тематичною узгодженістю перебігу переживань. Ті переживання, в яких Я, так би мовити, сильно заангажоване, ми називаємо одиничними досвідами. Коротше: переживання виокремлюються у потоці свідомості; одиничні досвіди відзначені увагою переживання" [8]. Шюц уживає поняття "досвід" у множині, що створює неабияку складність для українського перекладу. Як можна помітити з наведеної цитати, я перекладаю це поняття словосполученням "одиничні досвіди". До сутю мовних проблем артикуляції поняття досвіду та пов'язаних із ним понять ми повернемося трохи нижче. Разом з я хотів би обґрунтувати своє рішення перекладати німецьку множину "Erfahrungen" українською словосполученням "одиничні досвіди" і показати на цьому прикладі деякі особливості Шюцевого розуміння досвіду, які є релевантними для цього дослідження та для трансцендентально-феноменологічного вчення про досвід в цілому.

Вище наведена дескрипція досвіду містить два важливі моменти:

1. Імплицитне розрізнення досвіду в його тотальності й окремих досвідів, із яких він складається.

2. Розгляд окремого досвіду як специфічного типу переживання², а саме як переживання, виокремленого з потоку свідомості завдяки увазі.

Розгляньмо ці два моменти в їхньому взаємному зв'язку.

Коли трансцендентальна філософія претендує на виявлення умов можливого досвіду, їй йдеться про досвід в цілому, про всю тотальність досвіду, про можливість всього того, що може бути пережитим у досвіді, і того, як все це може бути пережитим. Саме в цьому сенсі ми розуміємо поняття досвіду, вжите в однині. Утім, коли одну заступає множина, відбувається певний зсув сенсу. Нам уже йдеться не про можливість досвіду взагалі, а про його окремі контингентні прояви. Чи можемо ми зазіхати на виявлення трансцендентальних умов можливості такої контингентності? Це питання можна переформулювати в радикальніший спосіб. Чи можна виявити необхідність випадковості? Чи не натрапляємо ми тут на внутрішню суперечливість самого трансцендентального методу? Чи не анігілюють ви-

¹ Я свідомий того, що в цьому твердженні почасти дається взнаки теоретико-пізнавальний фундаменталізм, безперечно притаманний феноменології Гусерля. Чи можна сьогодні, на початку XXI сторіччя, після всіх інтелектуальних подій XX сторіччя претендувати на побудову фундаменталістської теорії пізнання? Чи не унеможливив так званий "linguistic turn" будь-які зазіхання фундаменталізму? Чи можна претендувати на побудову теорії, яка була би здатна обґрунтувати сама себе після теорем Геделя? І чи не приходить сама феноменологічна філософія у своїй герменевтичній редакції, принаймні в концепції "герменевтичного кола", до радикальної проблематизації фундаменталізму? Замість відповідати на ці питання протиставлю їм низку інших. Чи можна побудувати трансцендентальну феноменологію без зазіхань на фундаменталізм? Чи можна взагалі в теорії пізнання уникнути опозиції фундаменталізму й антифундаменталізму? Чи не здатна трансцендентальна феноменологія як загальна філософська теорія досвіду подолати цю опозицію? Я не претендую на те, що в цьому дослідженні спроможна дати вичерпні й остаточні відповіді на ці питання. Своє завдання я вбачаю радше в тому, щоб окреслити те проблемне поле, в якому може бути розпочата серйозна дискусія щодо цих проблем, і сформулювати деякі засадові принципи такої дискусії, які впровадять подальшого змістового обговорення самі можуть зазнати докорінної модифікації та ґрунтовної проблематизації.

² Варто зазначити, що у феноменологічній традиції поняття "переживання" має щонайменше два сенси – психологічний і трансцендентальний – відповідно до двох рівнів феноменологічного дослідження – феноменологічної психології і трансцендентальної феноменології. На рівні феноменологічної психології термін "переживання" має майже той самий сенс, що й у психології взагалі. Тут переживання – це будь-який емпіричний психічний факт. Натомість на рівні трансцендентальної феноменології переживання – це момент життя як такого, це те, що залучено або може бути залучено до екзистенції, є або може стати елементом досвіду світу, умови можливості якого й намагається встановити трансцендентально-феноменологічна концепція досвіду.

падковість і необхідність одна одну? З позиції трансцендентальної феноменології на це питання можна відповісти так: випадковість постає як прояв необхідності в горизонті можливості. Жодне окреме випадкове суще, жодний окремий випадковий досвід жодного випадкового сущого не може поставати з необхідністю. Але відкритий горизонт можливості такого поставання потенційно окреслює необхідність. Горизонт можливості випадкового – це потенційний топос необхідності. Трансцендентальна феноменологія як вчення про умови можливості досвіду є дескриптивною топографією цього горизонту потенційного розгортання необхідності. Аби адекватно відтворити ці імманентні дистинкції, і варто, на мій погляд, перекладати німецьку множину "Erfahrungen" українською словосполученням "одиночні досвіди", сміливо наважуючись на утворення дещо неоконкретної множини від слова "досвід" і водночас додаючи в українському перекладі до іменника "досвід" прикметник "одиночний", аби підкреслити відмінність одиночного досвіду від досвіду взагалі як потенційної єдності всіх одиночних досвідів. Саме поняття досвід відтепер дістає подвійний сенс. Його можна розуміти як досвід у всій його тотальності, або як окремий одиночний досвід, що він поміж інших одиночних досвідів є контингентним проявом необхідності досвіду в першому сенсі. Трансцендентальна феноменологія, відповідно, постає як вчення про умови можливості досвіду взагалі, втіленого в одиночних досвідах. Трансцендентально-феноменологічна дескрипція, отже, хоча й спрямована на контингентність одиночних досвідів, але водночас, покладаючи ці досвіди в горизонт можливості, нететично тематизує досвід в цілому.

Одиночний досвід Шюц розглядає як один із модусів переживання, а саме як переживання, виокремленого з потоку переживань, тобто з досвіду в широкому сенсі слова через те, що це переживання береться до уваги. В такому розумінні одиночного досвіду Шюц відтворює деякі засадові мотиви феноменології Гусерля, водночас уточнюючи і через це дещо модифікуючи його філософську позицію. По-перше, для будь-якого феноменологічного опису базовим є поняття переживання як найзагальніше поняття, що позначає елемент досвіду свідомості, тобто досвіду в широкому сенсі слова. По-друге, увага для Шюца, як і для Гусерля, не самостійний акт свідомості, а енергетичний принцип кожного акту; завдяки "атенційним змінам" [9], тобто модифікаціям уваги свідомість переходить від одного акту свідомості до іншого, позбавляючи уваги перший і, так би мовити, насичуючи увагою другий. По-третє, Шюц через уживання множини спрямовує феноменологічне дослідження не тільки на досвід в його цілісності, а й на окремі досвіди як специфічний вид переживань; у такий спосіб він здійснює перехід з трансцендентального на емпіричний рівень дослідження, що зумовлено логікою розвитку та застосування феноменологічної методології до дослідження соціальної реальності як одного з регіонів буття. Це відповідає й засадовій спрямованості дослідницького інтересу Шюца на царину реальності повсякденного досвіду як "верховну реальність". Така спрямованість почасти гармонує з ідеєю життєвіття як фундаменту сенсу пізнього Гусерля. Ця тенденція зумовлює необхідність проаналізувати розуміння поняття досвіду в повсякденному житті. Це передбачає розгляд артикуляції поняття досвіду та похідних від нього понять принаймні в тих мовах, на яких написані основні тексти, що на них спирається це дослідження.

Німецька мова дає широкі можливості словотворення і, як наслідок, чітких поняттєвих дистинкцій, які подеколи доволі складно відтворити іншими мовами. Перше

фундаментальне утруднення в інтерпретації поняття досвіду подібаємо вже при переході від німецької до англійської, в якій термін "Erfahrung" маємо перекладати словом "experience", яке водночас має значення "переживання" (німецькою "Erlebnis"). Отже, в англійській мові глибинний зв'язок понять "досвід" і "переживання", про який уже йшлося вище, втілюється в те, що обидва сенси виражає одне слово. Це, з одного боку, унаочнює цей зв'язок, з іншого – унеможливує чітке розрізнення цих двох понять. В українській і російській мовах, натомість, віднаходимо чіткі відповідники обох німецьких понять: Erfahrung – досвід – опыт; Erlebnis – переживання – переживание. Наступне утруднення виникає при спробі перекласти німецьке дієслово "erfahren". Якщо в англійській це дієслово можна перекласти тим самим словом, що й іменник, але вже в ролі дієслова (to experience), то в російській нам узагалі бракує відповідної мовної одиниці. Українська, натомість, дає змогу перекласти це дієслово дещо штучним дієсловом "досвідчувати". Отже, відповідника дієслова, яке є загальноживимим в німецькій і англійській, бракує в російській, а українській переклад має йти на створення неологізму, не питомого для мови щоденного спілкування і досвіду. Але, з іншого боку, утворення цього неологізму дає змогу в українській мові відтворити субстантивацію цього дієслова в німецькій. Ми можемо перекладати термін "Erfahren" (віддієслівний іменник, який означає досвід у процесі його перебігу) як "досвідчування", зберігаючи при цьому характер процесуальності. Російська взагалі не має такого ресурсу, а англійською, мабуть, варто було би перекладати цей термін за допомогою ґерундія "experiencing", якого я, однак, ніколи не зустрічав в англійських феноменологічних текстах. Ситуація ще більш ускладнюється у разі утворення прикметників і дієприкметників. У німецькій мові маємо активний дієприкметник "erfahrende" й пасивний дієприкметник "erfahrene", які подеколи виконують функцію прикметника. В російській віднаходимо лише прикметник "опытный", який має подвійний сенс і позначає: 1) особу, що має досвід (цьому сенсу відповідає англійське слово "experienced", німецькою – "erfahrene"); 2) дещо, що взагалі має стосунок до досвіду. Українська мова, почасти завдяки вищезгаданому неологізмові, дає тут змогу найвитонченіших дистинкцій. Так, ми можемо розрізняти:

- ✓ Досвідне – те, що має стосунок до досвіду взагалі (наприклад, досвідна наука).
- ✓ Досвідчене – те, що має досвід (наприклад, досвідчена людина).
- ✓ Досвідчувальне – те, що переживає певний досвід (досвідчувальне Еґо), або елемент цього досвіду (досвідчувальний акт=акт досвіду).
- ✓ Досвідчуване – пережите в певному досвіді (досвідчуваний зміст).

Із короткого та доволі строкатого опису поняття досвіду та похідних від нього слів стає зрозумілим, яке розмаїття сенсів втілює слово "досвід" у щоденному житті. У трансцендентально-феноменологічному дослідженні поняття досвіду ми опиняємося в дещо дивній ситуації. З одного боку, ми маємо виявити трансцендентальні умови можливості досвіду взагалі, а отже, всіх можливих форм досвіду, з іншого, ми маємо очистити саме поняття досвіду від тих сенсових забарвлень, що вони зумовлені наївними, некритичними способами тлумачення досвіду. Звернення до повсякденного розуміння поняття досвіду, отже, дає нам змогу, з одного боку, усвідомити всі можливі відтінки сенсу цього поняття, а з іншого – замислитися над тим, який саме сенс цього поняття відповідає трансцендентально-

феноменологічному способу бачення. При цьому трансцендентально-феноменологічна концепція досвіду постає на тлі інших вчень про досвід, які феноменологія критично залучає і творчо переосмислює.

1. *Ортега-и-Гассет* Х. Две великие метафоры / Хосе Ортега-и-Гассет; [перевод с испанского Н. Д. Арутюновой] // Теория метафоры: [сборник под редакцией Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной, перевод с английского, испанского, немецкого, польского, французского]. – Москва: Прогресс, 1990. – С. 68-81. 2. *Мінаков* М. Історія поняття досвіду / Михайло Мінаков. – К.: Парапан, 2007. – 380 с. 3. *Панич* О. Історія, поняття, досвід: три складові, три проблеми / Олексій Панич // Філософська думка. – 2009. – № 6. – С. 121-131. 4. *Аристотель*. Категории / Аристотель; [перевод с древнегреческого Кубицкого А. В.] // Сочинения в четырех томах/ Аристотель. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – С. 51-90 (Философское наследие). 5. *Габермас* Ю. Постметафизичне мислення

/ Юрген Габермас; [переклад з німецької, післямова та примітки В. М. Купліна]. – К.: Дух і літера, 2011. – 280 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека). 6. *Шюц* А. Структури життєсвіту/ Альфред Шюц, Томас Лукман; [переклад з німецької і післямова Вахтанга Кебуладзе]. – К.: Український Центр духовної культури, 2004. – С. 49. 7. *Husserl* E. Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie / Edmund Husserl; [herausgegeben von Walter Biemel]. – Den Haag: Martinus Nijhoff Publishers, 1954. – 276 S. – (Husserliana, Band VI). 8. *Шюц* А. Структури життєсвіту / Альфред Шюц, Томас Лукман; [переклад з німецької і післямова Вахтанга Кебуладзе]. – К.: Український Центр духовної культури, 2004. – С. 360. 9. *Husserl* E. Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch. Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie / Edmund Husserl; [neu herausgegeben von Karl Schumann]. – Den Haag: Martinus Nijhoff Publishers, 1976. – 323 S. – (Husserliana, Band III/1) – с. 189.

Надійшла до редколегії 15.03.2011 р.

О. В. Крицький, викл., НМУ ім. О. О. Богомольця, м. Київ

УЯВЛЕННЯ ЯК ПРОЦЕС ВХОДЖЕННЯ В ОБРАЗ

В статті здійснений аналіз процесу уявлення, а також його роль в процесі формування образу. Аналізується генеза розуміння понять "образ", "ейдос", "ідея", "творчість" та "креативність".

Ключові слова: ідея, ейдос, образ, творчість, креативність.

В статье осуществлен анализ процесса воображения, а также обозначена его роль, в процессе формирования образа. Анализируется генезис понимания понятий "образ", "ейдос", "идея", "творчество" и "креативность".

Ключевые слова: идея, ейдос, образ, творчество, креативность.

In the article realizable analysis of process of presentation, and also his role, in the process of forming of appearance. Genesis of understanding of concepts "appearance" is analysed, "eydos", "idea", "creation" and "kreativnist".

Keywords: idea, eydos, appearance, creation, kreativnist'.

Людина є унікально та неповторною істотою, яка живе в світі і світом та намагається діяти за законами істини, добра та краси. Про все, що оточує людину, а також, що вона являє сама по собі, людина створює образи, які відповідають дійсності, а також, існуючи поруч з цим, створює іншу реальність. Саме в такому розумінні і зароджується термін "образ" ще за часів античності. А на сучасному етапі розвитку суспільств це поняття трансформується в нього вкладається де-що інший зміст. Поруч з поняттями "образ", "ідея", "ейдос", "творчість" по іншому функціонує термін "симулякр". Розкриттю змісту цих термінів було присвячено багато досліджень, і незважаючи на це, сучасність вносить в їх значення суттєві корективи. Тому й постала необхідність розглянути усталені підходи щодо зазначених процесів, а також дослідити сучасне трактування їх значення.

Отже, на початку слід окреслити усталене та сучасне значення терміну "образ", а також особливості його формування та функціонування. Усталені підходи щодо трактування цього поняття представлені філософськими концепціями Платона, Аристотеля, І. Канта та ін. Так, зокрема, Платон вважав, що копії бувають різного ґатунку: по-перше, ті, які адекватно відображають оригінал, тобто є подібними; по-друге, ті, які спотворюють оригінал. Такі копії Платон називав симулякрами, тобто підробками, примарами, копіями копій, які викривляють прототип. В одному з своїх діалогів, а саме в "Софісті", Платон наводить приклади двох типів образів – перші – це копії, претенденти, які є подібними і другі – хибні претенденти, які виникають при відсутності подібності, що призводить до відхилення і їх він називає симулякрами. "Чужоземець. А як ми називаємо те, що з одного боку, здається подібним прекрасному, хоча при цьому й не виходить з прекрасного, а, з іншого боку, якби мати можливість достатньою мірою це розглянути, то можна було б сказати, що воно навіть і не схоже з тим, з чим вважають його схожим? Чи не є те, що тільки здається схожим, а насправді не таке, а є лише привидом?" [1]. І як висновок Платон продовжує: "Чужоземець. Ми розглянули два

типи зображувального мистецтва – один, той який створює образи, а інший – створює лише привиди" [2].

Отже, виходячи з цього можна сказати, що копія за своєю сутністю і значенням повинна бути подібною. Ідея речі – це подоба, образ, а симулякр – постає лише як копія копії, образом, який позбавлений подібності.

В сучасній філософській літературі образ визначається як "сполучна ланка між суб'єктом і об'єктом пізнання, завдяки якій суб'єкт та об'єкт пізнання, хоча й залишаються реально різними, але набувають єдності" [3]. Таким чином, образ заміною річ, предмет, але він з'єднаний з суб'єктом, завдяки тому що має той чи інший ступінь схожості з предметом пізнання. Отже, у Платона первинним постає ейдос, тобто модель-оригінал, відносно цього постають два види подоби: перші – достовірні копії, які схожі з ейдосами і, другі – симулякри, які неподібні до ейдосів і відносно один одного. Тому симулякри утворюють штучний світ, іншу реальність.

Творення образу, ідеї, ейдосу притаманна людській діяльності, а саме творчій. Але ще треба звернути увагу на тлумачення понять "ідея" та "ейдос". Термін "ідея" походить від грецького і в перекладі означає початок, основу, першообраз. На сучасному етапі розвитку знання поняття "ідея" означає "форму осягнення в думці, яка включає усвідомлення і способи подальшого пізнання й перетворення світу" [4]. Ідея входить до структури наукового пізнання дійсності, але відрізняється від поняття тим, що не зважаючи на те, що вона спрямована на пізнання об'єктивної дійсності, має суб'єктивну мету, яка спрямована на зміну дійсності. Отже, ідея постає початковою думкою, стосовно будь-якої дії.

В історії філософії поняття ідеї мало різне змістовне навантаження. Наприклад, у Демокрита ідеї – це атомами, які він вважав основою всього сущого і вони складають сутність всіх речей. У Платона ідеї є безтілесними, вони існують до речей, незалежно від них і поза ними. Вони є першообразами, вічними та незмінними і осягаються не за допомогою відчуттів, а за допомогою розуму. Аристотель, наприклад, розумів ідеї

як нематеріальні форми речей, які все ж таки нерозривно пов'язані. За часів Середньовіччя ідеям надався особливий статус – вони проголошувались божественними першообразами речей. В Новий час в ідеях виокремили теоретико-пізнавальний аспект. Акцент робиться на вчення про ідеї як способи людського пізнання дійсності. Чи не вперше ставиться питання про походження ідей, їх відношення до об'єктивного світу. Засновник класичної німецької філософії І. Кант визначав ідеї як поняття розуму, відокремлює їх від форм чуттєвості. В його філософській концепції ідеї виступають трансцендентальними і мають надемпіричний характер, виходять за межі всякого досвіду. Пізніше представники німецького ідеалізму дещо динамічніше почали трактувати ідеї, а саме, що ідеї це така досконалість, якої не існує в дійсності. Ще один представник класичної німецької філософії Гегель вважав, що ідеї являють собою об'єктивну істину і, водночас, істинне буття. В сучасній філософській літературі домінує тлумачення ідеї як початок внутрішнього конструювання системних утворень.

Близьке за значенням з ідеєю має поняття "ейдос". Термін також походить від грецької та означає вид, образ. У платонівській філософії та його послідовників означає незмінну, справжню природу речі, є її одвічною сутністю. У Аристотеля набуває значення форми, яка невіддільна від матеріального субстрату речі. У феноменологічній філософії, а саме у Е. Гуссерля термін "ейдос" набуває розширеного значення, який, поперше, означає процесуальність, по-друге, став застосовуватись у феноменологічному аналізі загальних універсальних сутностей.

Отже, на сучасному етапі існування поняття "образ" є багатозначним і визначається як відтворення об'єкту, інформацію про нього, опис, який структурно збігається з об'єктом, але повністю з ним не співпадає, також трактується як певний порядок, спосіб, організації. Людина в процесі всього свого життя створює образи про оточуючу дійсність і про саму себе. Тобто образ постає як загальна категорія, форма пізнання за допомогою якої людина здатна тлумачити та пізнавати дійсність з позиції створення ідеалів та відповідності їх об'єктивній реальності. А це, в свою чергу, можливе тільки завдяки уявленням людини. Оскільки сучасний стан розвитку світу ставить перед людиною безліч завдань, алгоритму рішення яких людство поки що немає. Тому тут якраз і потрібен творчий підхід, активного включення людини у хід подій, здатність створювати нові образи, уявлення, ідеї для того, щоб мати змогу комбінувати свої дії відповідно до нових незвичних, невідомих обставин. В цьому випадку слід говорити про репродуктивний та продуктивний типи уявлення. Репродуктивне уявлення – це лише відтворення реальності, такою, яка вона є, а продуктивна – це творче уявлення може бути як відносною новизною образів, так і з абсолютною новизною образів.

Загальновідомо, що за своєю інтенсивністю уявлення може поділятися на активне та пасивне, де активне включає в себе момент відтворення та творче уявлення, а пасивне, в свою чергу, непередбачене та неумисне уявлення. Власне саме уявлення в сучасній вітчизняній філософській літературі трактується як одна з пізнавальних здатностей, яка полягає у відтворенні об'єкта у формах наочного образу на основі попередньої даності його у чуттєвому досвіді [5]. Схоже до даного визначення уявлення надає й радянський психолог С. Л. Рубінштейн: "Уявлення тісно взаємопов'язано з нашою здатністю та необхідністю творити щось нове. Уявлення – це відхід від минулого досвіду,

його перетворення. Це перетворення дійсності, яке здійснюється в образній формі" [6]. Також слід звернути увагу на визначення уявлення, яке надає російський психолог Є. І. Ігнатьєв: "Основна характеристика процесу уявлення в тій або іншій практичній діяльності виявляється в переробці та перетворенні даних сприйняття того чи іншого матеріалу минулого досвіду, в результаті якого виникає нове уявлення" [7]. За І. Кантом, уявлення – це "перш за все синтез взагалі. Синтез в самому широкому сенсі це поєднання різних уявлень один про одного і розуміння їх різнобарв'я в єдиному акті пізнання. Тобто, здатність уявлення полягає у спроможності з'єднувати різні уявлення і розуміння їх різноманітностей. Здатність уявлення виявляється подвійною, з однієї сторони, це самостійна здатність з'єднувати різні уявлення один про одного, а з іншої сторони, це розуміння різноманітних уявлень в рамках єдності єдиного акту пізнання" [8].

Враховуючи наведені точки зору щодо трактування уявлення, слід зробити наступні висновки: 1). уявлення має чуттєвий характер, поруч з відчуттям та сприйняттям; 2) уявлення суттєво відрізняється від двох названих, оскільки образ на рівні уявлення формується та існує при відсутності безпосередньої дії об'єкта на органи чуттів, тобто об'єкт при цьому дається опосередковано; 3). якщо так розуміти процес творення образу, то обов'язковою умовою при цьому виступає пам'ять та спілкування; 4) формування образу передбачає виокремлення істотних, суттєвих рис об'єкта і виключення другорядних, несуттєвих його властивостей, тобто уявлення містить у собі момент узагальнення. Виходячи з цього, слід визнати, що уявлення виступає проміжною ланкою в пізнавальному процесі між чуттєвим спогляданням та абстрактним мисленням.

Формування образу в процесі уявлення це не просто репродукція змісту сприйняття оточуючої дійсності. Уява існує тільки там, де є чуттєвий образ, який раніше не відтворювався. Особливістю уяви як процесу постає у формуванні наочних образів, які раніше не сприймалися суб'єктом. Уявлення завжди пов'язані з дійсністю, будується на основі досвіду суб'єкта, але разом з тим розходиться з ним, оскільки образ в процесі уявленні піддається перетворенню. В гносеологічному плані уявлення можна визначити як створення образів предметів, які раніше частково або повністю не сприймалися людиною, тому що їх не було в дійсності (ідеальні моделі, фантастичні уявлення), або тому, що не включались у сферу чуттєвості людини (інша сторона Місяця), або були недосяжними чуттєвому спогляданню (елементарні частки).

Отже, образи, якими оперує людина, не зводяться лише до відтворення минулого досвіду, оскільки відтворення є функцією пам'яті і вона не зводиться до процесів уявлення. А саме уявлення пов'язане з перетворенням змісту уявного і це сприяє з'ясуванню та розв'язанню проблем, які виникають в процесі пізнання.

Як ми зазначили, до вирішення проблем, перешкод, які виникають на сучасному етапі розвитку людства, слід підходити творчо. При цьому творчість виступає як загальнолюдська цінність, за допомогою якої людина постійно знаходиться в пошуку ідеального, прекрасного і прагне до ідеалу, досконалості. Отже, творчість в сучасній філософській літературі визначається як "продуктивна діяльність за мірками свободи та оновлення, коли зовнішня детермінація людської активності змінюється внутрішньою самовизначеністю" [9]. Можемо сказати, що творить взагалі притаманна людській діяльності, але специфічним тут є те, що вона завжди включає в себе момент оновлення, створення нових

результатів. Розуміння творчості як привнесення чогось нового було притаманне ще за часів Античності. Так Платон визначав творчість як перетворення небуття в буття. Ця ідея була запозичена і в християнському богослов'ї як акту творення світу з нічого. Досить цікавим видається тлумачення творчості у Аристотеля. Він визначає творчість, насамперед, в факті життєдіяльності, яка при будь-яких варіаціях (індивідуальна, неповторна), має загальнолюдські риси і є універсальною. Представники класичної німецької філософії, зокрема І. Кант та Гегель, розуміли творчість діалектично, а саме через необхідність і свободу. Марксизм визначав творчість як перетворення праці у творчу активність. Цікавим видається визначення творчості у М. О. Бердяєва. Він розглядав творчість не з позицій досягнення результату, а як трансценденцію, сходження у вищі виміри буття, розкриття безкінечності. Поруч з наведеними точками зору щодо визначення творчості існує ще й психологічне тлумачення з огляду на яке творчість постає як процес реалізації індивідуальності, який обумовлений такими чинниками як уява, інтуїція, ідейно-образного відчуття, евристичним мисленням.

Отже, слід зробити декілька висновків: по-перше, творчість постає соціальним феноменом, оскільки вона характерна тільки людині; по-друге, творчість є продуктивною перетворюючою діяльністю людини, в наслідок якого виникає щось нове, чого раніше не існувало; по-третє, творення нового відбувається в усіх сферах життєдіяльності людини, а також створення нових матеріальних та духовних цінностей, по-четверте, творчість є свідомою діяльністю, яка направлена на досягнення соціально значущих результатів. Слід зазначити, що у творчому процесі не можливо все прорахувати та передбачити, її особливими та специфічними характеристиками є момент осяяння, натхнення.

В сучасній літературі виокремлюють такі різновиди творчості як: історична, наукова, технічна та особливий вид творчості – художня. Ми теж підтримуємо таку точку зору, що художня творчість є особливою, оскільки вона передбачає образне мислення, яке притаманне обраним (художникам, артистам, письменникам, композиторам). Завдяки творчості людина здатна створювати не тільки нове навколо себе, а й творити саму себе, бути володарем свого життя, при цьому залишатись самою собою за будь-яких змін навколо себе. А зміни, які відбуваються навколо людини, вимагають від неї змін у собі і продукування нових методів і шляхів щодо адаптації та пізнання свого оточення. Тому творчість в цьому аспекті і є виходом з складних ситуацій, оскільки завдяки творчому підходу людина створює нестандартні нові виходи, які б при логічному і раціональному підході прорахувати неможливо.

Творчість потребує багатої уяви, вміння углядіти щось нове, або запропонувати своє нестандартне рішення, але при цьому слід критично мислити, адекватно оцінювати результати своєї діяльності, а також прораховувати й визнавати свої помилки.

На сучасному етапі розвитку слід розрізняти поняття творчості та креативності. Питання щодо визначення креативності було розроблене у працях таких авторів як Дж. Гілфорд, П. Торренс, Т. С. Орлова, М. Маклюєн, Дж. Као, Ч. Лендрі та ін. Але існують і концепції, які отождожують поняття творчості і креативності. Наприклад, таку точку зору підтримують А. Уайтхед, Н. В. Грищенко, які виходили з етимологічного тлумачення терміну креативності, що дійсно збігається з визначенням творчості, починаючи ще з часів за Платона. Але не слід використовувати лише етимологічне пояснення термінів.

Основною відмінністю між творчістю та креативністю постає те, що творчий процес завжди передбачає момент натхнення та осяяння, слідування традиціям та володіння певними здібностями. А креативність передбачає, перш за все, мету, за для чого, власне, потрібно щось створювати, кому це потрібно. Тобто, головним аспектом постає цілепокладання. Багато дослідників підтримують таку точку зору, а саме такі Ф. Баррон, Д. Харрінгтон, Х. Гарднер, Х. Грубер, Д. Перкінс. Російський дослідник І. Мілославський стверджує, що "терміном "креативний" позначається творчість, що не тільки висуває ідеї, але й доводить їх до конкретного практичного результату. А термін "творчий" залишається зі своїм вихідним значенням, що не розрізняє результативну та безрезультативну діяльність" [10]. Під творчістю ми розуміємо такий процес, в результаті якого створюється щось нове, а креативність ми розглядаємо як потенціал, внутрішній ресурс людини, це здатність людини відмовитись від стереотипних способів поведінки або спроможність знаходити нові способи щодо вирішення проблем. Отже, креативність – це формування шаблонів творчості, за допомогою яких можливо вирішення конкретних завдань. Креативність виступає лише наслідком творчості, вона не потребує великої концентрації уваги, а використовується лише для формування стилю і також форми, яка б репрезентувала зміст. Творчість при цьому ні в якому разі не технологія, а мистецтво, яке вимагає від людини включення всіх своїх потенціальних можливостей, концентрації уваги, прагнення до ідеалу та досконалості.

На думку П. Торренса, креативність містить у собі підвищену чутливість до проблем, до дефіциту знань або їх суперечностей, дій, які окреслюють ці проблеми і пошук рішень, що передбачає висунення гіпотез, їх перевірку і формування результатів щодо вирішення цих проблем. "Креативність – це характеристика творчих здібностей індивіда, які виражаються у готовності до продукування нових ідей" [11]. А Дж. Гілфорд визначає креативність як "рівень творчої обдарованості, здатності до творчості, яка складає відносно стабільну характеристику особистості" [12].

На думку Ю. Вагіна, поняття "креативність" більшою мірою зорієнтоване на особистість, на відміну від поняття творчості, яке орієнтоване на діяльність та результат. На думку науковця, коли дискусія ведеться з приводу креативності, то мається на увазі процес суб'єктивного, індивідуального пізнання індивідом феноменальної та смислової сутності світу, тобто об'єктивної реальності. Тому виходячи з цього, ми можемо говорити, що результатом креативного процесу постає формування особистості та індивідуальності [13].

На сучасному етапі розвитку досліджень щодо творчості та креативності особливу увагу приділяють саме креативності, оскільки вона досить широко використовується в економіці, технічній сфері, які орієнтовані на масове споживання. Так, наприклад, М. Маклюєн досліджує взаємозв'язок між креативністю та технологіями: "Креативність – це тільки технології організації творчого процесу" [14]. Інші дослідники А. Г. Зуєв та Л. А. М'ясникова пояснюють термін креативність як здатність індивіда виробляти додаткову інформаційну вартість [15].

Досить популярним стає застосування поняття креативності в сфері реклами. Так, на думку Е. Грін, "креативність властива кожній людині, це здатність створювати щось нове, шляхом об'єднання у новому контексті двох чи більше різних елементів з метою присвоїти продукту додаткову вартість" [16]. Інша дослідниця Е. Н. Юдіна визначає креативність пов'язану з PR-технологіями: "Креативність – це здатність виявляти і

вирішувати суперечності, використовуючи приховані ресурси, системи взаємодії, тобто комунікативні ресурси партнерів та посередників" [17].

Отже, креативність виступає характерною ознакою творчої особистості, яка спроможна реалізувати свій власний проект, свій творчий потенціал, за мірками свободи, істини і краси. Це можна розглядати як передумову для будь-якої творчої діяльності, яка скерована прагненнями особистості до самоствердження та самовираження.

Людина в процесі своєї життєдіяльності постійно формує образи про оточуючу дійсність. Але як ми з'ясували, образи існують декількох типів: ті, які відповідають дійсності, а також ті, які спотворюють її. Таке установлення розуміння образів на сьогодні є не достатнім. Сучасність вносить свої корективи щодо реалізації цих образів і формується новий вид образів, а саме створення нової реальності: віртуальної, де образ, або для позначення його застосовується термін симулякр, передую його існуванню в об'єктивній реальності. Все це можливе тільки завдяки активній творчій уяві людини. Оскільки творення такого образу, який передую реальності є новим та ще непізнаним явищем, але сучасність вимагає моделювання такого образу. Саме завдяки активному включенню уявлень людини в пізнавальний

процес можливі віднайдення нових методів та шляхів для подальшого самовдосконалення як самої людини, так і суспільства в цілому.

1. Платон. Софист // Соч. в 3-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1970. – С. 349;
2. Там само. – С. 393; 3. Стратий Я. Образ // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с. – С. 443; 4. Бичко І. В. Ейдос: Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 236; 5. Йолон П. Уявлення та уява: Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 660; 6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 1999. – 720 с. – С. 118; 7. Игнатъев Е. И. Воображение как средство познания. – Ярославль, 1966. – С. 124; 8. Кант И. Критика чистого разума [Пер. с нем Н. О. Лосского]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 672 с. – С. 110; 9. Йолон П. Уявлення та уява // Указ. твір. – С. 630; 10. Милославский И. Вопросы соловобразовательного синтеза. – М., 1980. – 296 с. – С. 196; 11. Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М., 1999. – Гл. 16 "Феномен креативности". – С. 126; 12. Там само. – С. 167; 13. Вагин Ю. Психология креативной личности. – Пермь, 2002; 14. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека = Understanding Media: The Extensions of Man. – М.: Кучково поле, 2007. – 464 с. – С. 134; 15. Зуев А. Г. Онлайновые общества в "новой экономике" // Мировая экономика и международные отношения. – М., 2002. – № 11. – С. 15-22; 16. Грин Э. Креативность в публичных реляциях [Пер. с англ.] – 2. изд. – СПб.: Издательский Дом "Нева", 2004. – 256 с. – С. 58; 17. Юдина Е. Н. Креативное мышление в PR (в системе формирования социокультурных связей и отношений): Учеб. пособие. – М.: РИП-холдинг, 2005. – 271 с. – С. 165.

Надійшла до редколегії 02.03.2011 р.

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

В. Я. Пивовар, канд. філос. наук, УСЗ, м. Київ

ПОНЯТТЯ ТА ПРЕДМЕТ АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА
ЯК НАУКИ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

У статті обґрунтовується актуальність дослідження проблем антропології права, її предмету як науки і навчальної дисципліни.

Ключові слова: антропологія, філософська антропологія, правова антропологія, людина права, юридична людина.

В статье обосновывается актуальность исследования проблем антропологии права, ее предмета как науки и учебной дисциплины.

Ключевые слова: антропология, философская антропология, правовая антропология, человек права, юридический человек.

The article proves the current importance of the research of the problems of anthropology of law. Its subject as a science and educational discipline.

Keywords: anthropology, philosophic anthropology, legal anthropology, man of law, juridical person.

В сучасних умовах розвитку людства науковці, мислителі, митці все частіше звертають увагу на проблему власне людини, новітні філософські пошуки присвячені різним аспектам її буття. В минулому столітті з'явилася низка нових міждисциплінарних галузей знання, які досліджують людське існування з багатьох позицій, зокрема, з точки зору його правового виміру.

Одним з найбільш перспективних на сьогодні у правовій науці видається "сплав" філософського та юридичного знання про людину, який являє собою антропологія права. Антропологія права як галузь філософсько-правових досліджень і як самостійна галузь знань серед іншого вивчає глибинні основи взаємодії людини і права – ті засади, на яких будується право як інституція загальнолюдського масштабу, вказує на загальні підстави права у людському бутті.

Дійсно, неможливо розглядати право окремо від людини, адже сутність права нерозривно пов'язана з фундаментальними засадами людського буття та співжиття. Для людини, яка вивчає та застосовує право, важливо розуміти зміст головних проблем взаємодії людини і права.

Питання щодо сутності та природи "людини правової" охоплює широку проблематику відношення людини і права. Людина стає носієм культури, соціальності і через культуру отримує уявлення про право. Але питання про те, чи не вкорінені правові уявлення в самій свідомості людини, незалежно від соціуму, залишається нерозв'язаним. Про це сперечаються і сьогодні представники юснатуралізму, легізму і соціологічного позитивізму.

Для багатьох країн характерне і сьогодні легістське або етатистське праворозуміння, при якому право – це тільки закон вимоги влади. Його прихильники акцентують увагу на державі, яка і виключно визначає, що таке право, таким чином взагалі уникаючи звернення до людини.

Тісний зв'язок із проблемами правової антропології мають такі питання, як правова особа, суб'єкт права, правовий статус особи, правове положення людини, суб'єктивні (індивідуальні) права, філософія прав людини та інші, які стають предметом окремих ґрунтовних досліджень.

Особливо це необхідно сьогодні, коли вітчизняна правова наука і практика перебуває у процесі "антропологізації права", тобто поверненні права до його справжніх демократичних засад, дебіюкратизації законодавства, а також гуманізації правових способів вирішення суспільних конфліктів. Щоб відрізнити право від неправу, слід звернути увагу на те, наскільки норма відповідає природі людини як істоти світу належного.

Проблема антропологізації права постає як процес подолання кризи сучасної демократії, відновлення втраченого нею людського виміру.

Антропологія як наука про походження і еволюцію людини має традиції в вітчизняній науці, а в останні десятиліття отримала поглиблену спеціалізацію завдяки зверненню до відкриттів істориків, археологів, філологів, вчених інших галузей суспільного знання. З одного боку, вона продовжує вивчати людину в його цілісності, в побудові його тіла і особливостях морфології – це антропологія в біологічному сенсі, яка співвідносить у часі і просторі різновиди біологічних характеристик людини. З іншого боку – різні суспільні науки заявили про свої права на вивчення людини, в тому числі і філософія.

Філософське дослідження проблем людини є одним з фундаментальних розділів філософії і стало причиною появи її окремої галузі – філософської антропології. Як наука, філософська антропологія – частина філософії, в якій вивчається людина, її природа, зміст і способи людського буття. Філософська антропологія є фундаментом сучасної правової філософії. Вона являє собою методологічну і теоретичну основу для дослідження філософсько-правової проблематики, зокрема, антропологічних проблем права.

Саме звернення філософської антропології до сутності людини, змісту і сенсу її буття дає можливість розкрити сутність права, його антропологічну основу, місце людини в праві і права в житті людини. Дослідження антропологічних проблем права є необхідною умовою більш глибокого розуміння сутності природного права, філософсько-правових проблем взагалі. Проблеми, пов'язані з дослідженням людських основ і змісту права, процесу юридизації людського буття, формування правової людини дають можливість відокремити від загального філософсько-правового знання окремої галузі, зверненої безпосередньо до людини, до її правового буття – антропології права. Антропологія права вбирає в себе як проблеми загального знання про людину, так і проблеми права.

В науковій літературі мають місце ряд визначень предмету антропології права, які в принципі не суперечать одне одному. Так, дослідник філософсько-правових проблем В. С. Нерсисян так визначає предмет цієї науки: "Антропологія права – це наука про людину як соціальну істоту в її правових проявах, вимірі, характеристиках. Вона вивчає правові форми суспільного життя людей..." [1]. Як теоретик права академік В. С. Нерсисян виділяє у цьому визначенні сутність правового буття людини як істоти соціальної.

Є і інші визначення предмету антропології права. Так, наприклад, А. І. Ковлер, автор російського підруч-

ника з антропології права, досліджуючи антропологію права (юридичну антропологію) як галузь правової науки і як навчальну дисципліну, вважає, що її предмет прямо пов'язаний із проблемою людини в системі права, співвідношення права і релігії, походить від розуміння людини як синтезу тілесного і духовного. Згідно позиції А. І. Ковлера, "антропологія права – це наука і навчальна дисципліна, яка на основі аналізу практики суспільного життя вивчає процеси юридизації людського буття... і намагається з'ясувати закономірності, які лежать в основі соціального і правового побуту людських спільнот" [2]. До цього слід додати, що антропологія права з'ясовує закономірності правової життєдіяльності суспільства в цілому, оскільки з'ясовує соціальну основу права, людські виміри права.

Нинішнє право, зазначає А. І. Ковлер, повинне шукати відповіді на виклики цивілізації у тісній співпраці з антропологами, медиками, біологами, філософами. Адже сьогодні, як ніколи, проблеми права тісно переплелися з питаннями моралі і справедливості, волі і відповідальності людини. Усвідомлюючи перебування людини під захистом права, одночасно потрібно не забувати про її приналежність до духовності, релігії, культури [3], тобто людину досліджувати слід у контексті досягнень загальної антропології.

В науковій літературі мають місце і більш лаконічні визначення антропології права. Це наука, що вивчає людську природу права, так би мовити, його людяність, досліджує правове буття людини на всіх етапах розвитку цього буття. Антропологія права – це наука, що заснована на принципі пізнання взаємодії традиційних та сучасних правових систем, пізнання, яке має своєю метою адекватну уяву про правове буття людини. Це вчення про спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права чи, коротше, – вчення про право як спосіб людського буття [4].

Щодо предмету навчальної дисципліни "Антропології права", то, як вважає В. С. Нерсисянц, в предметну частину цієї юридичної дисципліни входять правові системи і в цілому весь комплекс правових явищ (всі правові форми в широкому сенсі цього слова – правові норми, відносини, ідеї і уявлення, інститути, процедури, засоби регулювання поведінки, захисту порядку, розв'язування конфліктів і інші), які формуються в різних співтовариствах (традиційних, сучасних), у різних етносів (народів, націй), в різні епохи і в різних регіонах світу. В центрі уваги цієї науки і навчальної дисципліни, таким чином, знаходиться все правове різноманіття та багатство людства в його формуванні і розвитку, в його реальному соціально-історичному бутті" [5].

Сучасна антропологія становить систему різнопредметних (якщо не вважати єдиним предметом антропології людину, та виділяти в якості предмета її дослідження ті чи інші закономірності людського існування) дисциплін, котрі розвиваються у двох парадигмальних площинах: у першій – позитивістсько-орієнтовані антропологічні дослідження, методологія яких головним чином заснована на етнологічно-антропологічному дослідницькому підході, а в другій – метафізично-орієнтовані антропологічні дослідження, методологія яких базується, передусім, на філософсько-антропологічному підході. Слід зазначити, що у науках антропологічна проблематика відображена порівняно: в деяких вона головна, у деяких – одна з багатьох, проте така, що за відповідних соціальних умов може стати основною і звернути на своє вирішення всі зусилля представників певної сфери наукового знання. Так і виникають нові різновиди антропології. Одним з таких різновидів є антропологія права, стосовно визначення якої, як і щодо багатьох інших галузей антропологічного знання, вчені не мають єдиної позиції.

Проте спільним у їхніх підходах є те, що вказаний вид антропології переважно пов'язується зі спробою висвітлення особливостей, засад, засобів і способів впорядкування людського життя у різних типах суспільств, зокрема, у примітивних, хоча цією проблематикою і не обмежуються. Водночас, існує консенсус вчених стосовно полідисциплінарного характеру антропології права та її евристичних можливостей. При цьому право розуміється нею як світовий феномен – явище, що: 1) охоплює суспільство в цілому; 2) спроможне бути головним регулятором конфліктів інтересів, які виникають у соціальній практиці; 3) є домінуючим засобом контролю у суспільстві порівняно з іншими засобами. Як зазначає Н. Рулан, якби юристи детальніше досліджували своє власне суспільство, вони би краще розуміли, що правові явища набагато багатші, ніж ті уявлення, до яких часто зводиться юридичне знання.

В. Бігун вказує на три підходи до визначення антропології, що розвивається в юриспруденції: 1) змістовно-етимологічний (за походженням змісту слів); 2) проблемно-оглядовий (на основі історичного та змістовного огляду проблематики); 3) практико-функціональний (на основі осмислення практичної ролі цієї галузі юридичних знань). Стосовно першого підходу то проблема змістовно-етимологічного визначення антропології в юриспруденції, яка проте не дозволяє однозначно вирішити питання місця вказаної антропології у системі юридичних наук, зумовлена такими чинниками: а) багатоманітністю термінів, які використовуються науковцями на позначення однієї й тієї ж галузі знань; б) неоднозначним розумінням у літературі терміно-понять "правовий" і "юридичний"; в) відсутністю чітких меж між філософією права, загальною теорією держави та права, юридичною соціологією (соціологією права) й антропологією права.

На перший погляд, філологічне тлумачення поняття "антропологія права" дозволяє дійти однозначного висновку про те, що ми маємо справу з "наукою про людину права" а точніше, про правову (юридичну) людину, як називають останню В. Нерсисянц, С. Максимов, Ж. Карбоньє. Проте у зв'язку з цим постає питання: "Хто така людина права?"

З однієї сторони, мова йде про людину, якою її "бачить", "формує" право, а з іншої, – видається, що "людина права" – це поняття, яким констатуються ті властивості, характеристики природи чи сутності біосоціального індивіда, завдяки яким він здатний створювати право. З огляду на це антропологію права можна визначити в якості юридичної дисципліни, котра, по-перше, досліджує людину як істоту, яка завдяки певним своїм антропологічним властивостям може бути творцем і носієм права, та, по-друге, встановлює закономірності відображення правом бажаного образу самої людини.

З цього випливає, що антропологія права може мати дві складові, два, так би мовити, "виміри": філософський і юридичний. Перший дозволяє на теоретичному (метафізичному) рівні встановити особливості природи та сутності людини, що уможливиле розкриття людських основ феномену права, а другий, завдяки емпіричному (позитивістському) вивченню різноманітних форм права як явища культури того чи іншого соціуму і теоретичному узагальненню отриманих даних, забезпечує визначення людиномірних характеристик цього права.

Таким чином, у наведеному розумінні антропологія права має міждисциплінарний статус. Вона конкретизує загальнофілософське питання про те, що таке людина і надає йому прикладного характеру: "Що таке людина юридична?" або "Що таке людина законослухняна і людина злочинна?" її цікавлять антропологічні підстави, що змушують людину або дотримувати, або порушувати

ти норми права. Їй важливо з'ясувати, як з антропологічного континууму вітальних, соціальних і духовних якостей людини з'являються передумови права та неправа, закону і злочину та до якої міри деструктивні нахили людей підлягають правовому блокуванню.

У "Філософському енциклопедичному словнику" висловлюється думка, що антропологія права виходить з двох основних іпостасей людини: 1) жертви насилля; 2) застосовувача насилля. З огляду на це, упорядники словника вважають за можливе інтерпретувати права людини як засіб обміну одного насилля на інше: злочинець (застосовувач насилля) всупереч своїм власним інтересам, може стати жертвою насилля, що проявляється у застосуванні до цього злочинця заходів юридичної відповідальності за порушення ним чийось прав.

Дослідник права В. Тишков казує, що правова антропологія – це дисципліна, котра "вивчає історико-культурні аспекти правових норм і систем, тобто природу здійснення порядку в людських співтовариствах, передусім через механізми так званого "звичаєвого права". Фактично, при такому підході правова антропологія ототожнюється з юридичною складовою антропології права.

Інший дослідник філософсько-правової проблематики О. Бандура пише, що правова антропологія як юридична наука про людину, покликана вивчати особистісний аспект права – співвідношення особистості й права, особистість як об'єкт його дії та її вимоги до нього (іншими словами, особистість як суб'єкт формування права), структуру цінностей особистості та право як засіб втілення цих цінностей у суспільне життя, права людини та їх юридичний захист.

Інші філософи права, у тому числі В. А. Бачинін, визначають правову антропологію в якості вчення про спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права чи вчення про право як спосіб людського буття. Він називає цю дисципліну пограничною, синтетичною, яка використовує філософські, юридичні, психологічні, історичні, соціологічні, етнографічні, лінгвістичні та інші види знання для виявлення антропологічних засад права.

Як складова частина філософії права антропологія права досліджує основні проблеми взаємовідносин людини з правовою реальністю, а саме:

- ✓ роль людини у створенні правової реальності;
- ✓ буття людини, її місце в правовій реальності;
- ✓ буття правової реальності в людині;
- ✓ форми людської активності, що впливають на функціонування правової реальності в людині і поза нею.

Як бачимо, позиції О. Бандури, В. Бігуна, авторів навчальних видань з філософії права, так чи інакше, констатують наявність у правовій антропології (в антропології права) філософської та юридичної (етно-правової) складових, існування яких зумовлене тим, що "людина і право виступають як сторони, наділені взаємними креативними властивостями: людина творить правову реальність, а право бере участь у створенні істинно людських форм існування, що відповідають критеріям цивілізованості. В результаті спільних зусиль – зазначає В. Бачинін, – створюється єдина соціально-правова антропосфера, скріплена символічними, нормативними, ціннісними, смисловими зв'язками у цілісний світ людського буття".

Таким чином антропологія права є міждисциплінарним науковим напрямом, який охоплює самостійну галузеву юридичну дисципліну – юридичну (етно-правову) антропологію та структурну частину (розділ) філософії права – філософсько-правову антропологію. До того ж, деякі вчені ототожнюють антропологію права винятково з її філософською складовою, розглядаючи право як універсальну "мову усупільнення" та відносячи до предмета антропології права основні права людини – ті, що спочатку називалися "Божим правом", потім – природним правом, сьогодні – "правами людини".

Антропологію права можна визначити як вчення про спосіб і структуру правового буття людини чи вчення про право як спосіб людського буття. Чим для людини є право? Ким для права є людина? У який спосіб можуть і повинні взаємодіяти людина і право? Ці ключові питання визначають напрями антропологічно-правової рефлексії. У зв'язку з цим, антропологічно-правові виміри людського буття слід вивчати, осмислюючи співвідношення природи людини і природи права.

Антропологія права – складова частина процесу антропологізації сучасної суспільної науки, що набуває антропологічних рис. З цієї причини вона потребує координації своїх дослідницьких можливостей з потенціалом інших суспільних наук. За цих умов можливим стає процес всебічного дослідження антропологічних основ права.

1. Нерсисянц В. С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина // Рулан Н. Юридическая антропология: [Пер. с франц.] – М.: 1999. – С.1. 2. Ковлер А. И. Антропология права: Учеб. для вузов. – М.: Изд-во НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА М). – М.: 2002. – С. 23. 3. Там само. – С. 70-71. 4. Філософія права: Навчальний посібник [За ред. О. Г. Данільяна.] – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 184-185. 5. Нерсисянц В. С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина // Указ. твір. – С. 25. 6. Бачинін В. А. Філософія права: Конспект лекцій. – Х.: Консум, 2002. – С. 290.

Надійшла до редколегії 14.03.2011 р.

А. О. Приятельчук, канд. філос. наук, доц., О. М. Іщенко, канд. філос. наук, доц., КНУ ім. Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНСТРУКТ СУСПІЛЬСТВА РИЗИКУ

Поняття "суспільство ризику" активно використовується у соціологічних, економічних, політичних та інших дослідженнях. Втім, його визначення залишається серйозною проблемою через неоднозначність тлумачень феномену "ризик". Дана стаття є спробою певного узагальнення сучасних наукових уявлень про ризик з метою конкретизації концепту "суспільства ризику".

Ключові слова: ризик, неконтрольованість, невизначеність, небезпека, суспільство ризику.

Понятие "общество риска" активно используется в социологических, экономических, политических исследованиях. Однако его определение остается серьезной проблемой из-за неоднозначности интерпретаций феномена "риск". Данная статья есть попыткой определенного обобщения современных научных представлений о риске с целью конкретизации концепта "общества риска".

Ключевые слова: риск, неконтролируемость, неопределенность, опасность, общество риска.

A concept "society of risk" is actively used in sociological, economic, political and other researches. However, its determination remains a serious problem through the ambiguity of interpretations of the phenomenon "risk". This article is the attempt of certain generalization of modern scientific pictures of risk with the purpose of specification of concepts "society of risk"

Keywords: risk, uncontrolled, vagueness, danger, society of risk.

Людина завжди прагнула комфорту, вона бажала оточити себе усім тим, що може покращити її життя,

зробити його більш легким та приємним. Потреба у комфорті, як зауважує відомий іспанський філософ Х. Лів-

рага, має психосоматичну, тобто і фізичну, і психологічну природу. Індивідуальні прагнення комфорту в сумі утворюють суспільство комфорту – "складний механізм, який починає тиснути на усіх" [1]. Серед характерних особливостей такого суспільства виокремлюється те, що вже не засоби використовуються для зручності та комфорту людини, а навпаки, людина стає заручником цих засобів. "Суспільство комфорту, – підкреслює Х. Ліврага, – затуманює наш розум, нав'язує нам хибні потреби, переконує нас у тому, що нам життєво необхідні якісь предмети, перебільшуючи їх цінність. Ці хибні потреби придушують людину, позбавляють її можливості вибору, позбавляють незалежності" [2]. Комфорт поступово, але неухильно, оволодіває свідомістю людини. Перетворюючись у самоціль, самоцінність, разом з тим, комфорт не гарантує безпеку людині, а лише створює її ілюзію.

Нині вже усвідомлюється багатьма вченими той факт, що феноменальний успіх та соціально-побутовий комфорт Заходу – "головне джерело прийдешніх, і частково, теперішніх деформацій, які визначають сходження євроатлантизму з історичної арени" [3]. Абсолютизація комфорту, його перенасиченість зумовлює втрату бойовитості, вітальну кваліть та духовну спустошеність. Концентруючись винятково на комфорті, людина, таким чином, позбавляє себе духовності, творчості та внутрішньої сили. Занурений у суспільство комфорту індивід демонструє свою безпорадність перед труднощами, небезпеками та потрясіннями, які неминуче виникають в суспільстві. Адже для їх адекватного сприйняття та подолання необхідні хоробрість, внутрішній бойовий дух, навіть схильність до експансії, тобто усе те, що межує з ризиком.

Зазвичай поняття "комфорт" та "ризик" сприймаються як протилежності і дійшло до того, підкреслює Х. Ліврага, що надмірний комфорт та філософське розуміння ризику стали несприятливими [4]. Втім, невизначеність та ризик й пов'язані з ними потенційні загрози в сучасному суспільстві не зменшуються, а навпаки, спостерігається чітка тенденція їх зростання. Існування сучасної людини все частіше характеризується термінами невизначеності, нестабільності та катастрофічності й стає дедалі більш ризикованим, а отже, вплив ризику на життя людини стає все більш визначальним. Інакше кажучи, ризик все частіше сприймається як домінуючий фактор функціонування та розвитку сучасного суспільства, як невід'ємна складова соціальної дійсності.

Подібні тенденції актуалізували вивчення феномену "ризик". Спроби проаналізувати сутність ризику призвели до появи концепції "суспільства ризику". Теоретичні витoki даної концепції сягають економічних досліджень першої половини минулого століття. Серед науковців, праці яких поклали початок концепції "суспільства ризику" особливо слід відзначити американського вченого Ф. Найта. В подальшому феномен ризику став предметом теоретичного інтересу таких відомих дослідників, як У. Бек, Й. Бредборі, А. Вілдаскі, Е. Гідденс, М. Дуглас, Й. Думай, К. Ерроу, Н. Луман.

Помітне пожвавлення інтересу до даної предметної сфери демонструє наукова громадськість країн пострадянського простору. Зокрема, варто виокремити праці російських вчених А. Альбіна, А. Арзамасцева, В. Дієва, В. Зубкова, А. Пригожина, О. Яницького. Окремим аспектам феномену ризику присвятили свої роботи вітчизняні дослідники Л. Бевзенко, О. Кіндратець, В. Кривошеїн, А. Ручка, Є. Сірій та деякі інші.

Незважаючи на те, що проблема ризику увійшла до переліку найбільш актуальних та обговорюваних су-

часних наукових проблем, все ж багато у чому дослідження цього надскладного, поліаспектного феномену мають фрагментарний, епізодичний характер, що, зрештою, не дозволяє нині говорити про наявність цілісного уявлення про ризик, а також генезу, специфіку суспільства ризику тощо.

Враховуючи обмеженість обсягу даної статті, зосередимо увагу на основних визначеннях поняття "ризик", які представлені у західній науковій літературі з метою виявлення найбільш характерних ознак, що дозволяють визначити суспільство як суспільство ризику.

Аналітичний каркас статті становлять роботи визнаних авторитетів у цій галузі знання, західних дослідників У. Бека, Е. Гідденса, Н. Лумана та Ф. Найта. Не абсолютизуючи запропоновані ними тлумачення ризику, все ж відзначимо їх оптимальну інструментальну придатність для досягнення мети даної статті.

Ідеї, висловлені вищезгадуваними авторами являють собою достатньо різну систему поглядів, які надали не лише значної змістовності феномену "ризик", але й визначили основні вектори подальшого поступу в його осягненні, створили загальнотеоретичні передумови для формування нових підходів щодо з'ясування сутності ризику, розвитку концепції "суспільства ризику".

Переходячи безпосередньо до аналізу сутності ризику у тлумаченні У. Бека, Е. Гідденса, Н. Лумана та Ф. Найта зауважимо, що ризик, звичайно, далеко не вичерпується розумінням цих фахівців. Втім, розгляд та поєднання доволі різних, але доповнюючих одна одну інтерпретацій цього феномену, створюють особливу грань даної проблеми, яка чітко виявляє специфіку ризику, його нездоланну багатовимірність.

Складність вивчення ризику зазвичай пов'язують з труднощами його визначення, з їх різноманітністю. Звичайно, справа не у визначеннях, у тому сенсі, що ризик існував та існує незалежно від них. Питання, навіть, не у тому, що існує значна кількість його дефініцій, а у тому, що деякі з них суперечать одне одному. Можливо припустити певну логіку, де усі визначення так чи інакше гармонізуються. Втім проблема визначення ризику – проблема історичного характеру, оскільки вона вказує на необхідність для людини та соціуму розрізняти безпеку та небезпеку, потенційну та реальну загрозу і таке інше. Зрештою подібні розрізнення вказують на ускладнення суспільства, на можливість фіксувати вплив ризику як на суспільство, так і на окрему людину. Тож сутність проблеми не у знаходженні гармонійного або найкращого визначення поняття "ризик", а швидше у характеристиці розвитку феномену "ризик", у з'ясуванні сенсу та ролі останнього для буття сучасного суспільства.

Поняття "ризик" було упродовжено до суспільних наук економістами, що, вочевидь, не могло не позначитися на розумінні його сутності. Одним з перших, хто у науковому форматі започаткував вивчення ризику був американський економіст Ф. Найт. Визначна його заслуга в тому, що він розвів категорії "ризик" та "невизначеність". "Практична різниця між категоріями ризику та невизначеності полягає у тому, – зауважує Ф. Найт, – що у першому випадку розподіл результатів у групі відомий (що досягається шляхом апріорних обчислень або вивчення статистики попереднього досвіду), а у другому – ні" [5]. Тож, ризик може бути обчислений. Відповідно, науковець виокремлює два типи невизначеності – "вимірювану" та "невимірювану". При цьому підкреслимо, що саме другий тип невизначеності, яка не підлягає вимірюванню, а отже не може бути усунута він вважає "істинною невизначеністю". Остання, до речі, за Ф. Найтом, надає економічній організації характерну

форму "підприємства" та пояснює існування специфічного прибутку підприємств" [6].

Істотним кроком на шляху з'ясування сутності ризику стала теорія, викладена німецьким соціологом Н. Луманом. Останній звертається до онтологічних основ вивчення ризику, ставлячи під сумнів раціональну природу діяльності людини. Слід також відзначити, що незважаючи на високу оцінку з боку Н. Лумана досліджень Ф. Найта в галузі вивчення даного феномену, він в той же час заперечує обов'язковість врахування найтівського розуміння ризику іншими науками. "Запроваджена Ф. Найтом відмінність ризику та невизначеності перетворилася прямо-таки у догму. Будь-які новації, – зазначає Н. Луман, – призводять до докорів у невірному вживанні поняття "ризик". Однак інші дисципліни зовсім не мають справи з проблемою обґрунтування підприємницького прибутку, а також з відмінністю та взаємозв'язком теорій ринку й теорій підприємства. Так чому ж вони повинні звертатися до цього джерела?" [7]. Іншими словами, Н. Луман не поділяє точку зору, згідно з якою пізнання сутності ризику та його визначення здійснюються з позиції кількісної калькуляції. "Навіть залишаючись в межах цієї моделі кількісної калькуляції ризику, котра, загалом, орієнтується на суб'єктивні очікування корисності, дещо необхідно суттєво змінити" [6]. При цьому підкреслимо, що будь-які обчислення та наявність однозначних результатів щодо багатьох випадків, на думку дослідника, відіграють лише допоміжну роль у прийнятті рішення і тут не доцільно вести мову про можливість уникнення ризику.

Дослідження ризику соціолог зараховує до "трансдисциплінарної" галузі знання, що в цілому, на його переконання, має негативні наслідки, оскільки це перешкоджає формулюванню такого визначення ризику, яке могло б відповідати науковим вимогам. "Абсолютно очевидно, – наголошує Н. Луман, – що для кожної галузі знання її власний теоретичний контекст цілком достатній для того, аби видавати керівні вказівки. Тому, навіть на рівні окремих галузей знання, а тим більше у процесі спільної міждисциплінарної роботи іноді виникає сумнів чи відомо взагалі про що йде мова" [9].

Прагнучи поглибити розуміння ризику Н. Луман представив його за допомогою розрізнення ризику та небезпеки, замінивши доволі поширену схему "ризик /надійність". Дана заміна, серед іншого, підкреслює специфіку його поглядів на цю проблему, адже схема "ризик /небезпека" у дослідженнях не відігравала помітної ролі, а поняття "ризик" та "небезпека" дуже часто вживалися як тотожні. Зазначимо, що обидві схеми соціолог визначає як асиметричні, і у першому, і у другому випадках, на його думку, поняття ризику означає "складний комплекс обставин, з яким зазвичай доводиться мати справу, принаймні, в сучасному суспільстві" [10]. Особливість схеми "ризик /небезпека" полягає у тому, що тут існує невпевненість відносно майбутньої шкоди. Тож, якщо остання пов'язується з рішенням, точніше є його наслідком, то згідно з Н. Луманом, слід вести мову про ризик, якщо ж причини такої шкоди зумовлені зовнішніми чинниками, тобто криються в оточуючому середовищі, то варто говорити про небезпеку. Поняття "небезпека" та "надійність" у відповідних схемах виконують функцію, зміст якої полягає у тому, щоб з'ясувати "контингенцію обставин", котрі підпадають саме під поняття ризику. "У випадку "ризик/надійність" – це демонструють проблеми вимірювання; у випадку "ризик /небезпека" – те, що лише стосовно ризику певну роль відіграє рішення" [11]. Загалом слід відзначити, що Н. Луман притримується позиції, відповідно до якої говорити про ризик можли-

во лише у тих випадках, коли може бути прийняте рішення, без якого не виникла б шкода.

Запровадження схеми "ризик/небезпека", на думку соціолога, має низку переваг, серед них найважливішою є можливість використання поняття "інкримінованість". При цьому слід підкреслити, що інкримінування рішенням повинно задовольняти певним специфічним умовам. Зокрема, мають чітко розрізнятися між собою альтернативи з точки зору можливої шкоди. "Інкримінувати щось рішенням, – зауважує дослідник, – можна лише тоді, коли розрізняється вибір між альтернативами, вибір, якого, як уявляється, можна очікувати і вимагати, не важливо, чи бачив той, хто приймав рішення в даному окремому випадку альтернативу чи ні" [12].

Отже, на підставі вищевикладеного, Н. Луман доходить висновку, що вільної від ризику поведінки не існує, і вважає, що застосування даного твердження є правомірним для обох схем: як для "ризик / надійність", так і для "ризик / небезпека". Для першої схеми – це означає, що "не існує абсолютної надійності", для другої – "якщо рішення взагалі приймається, то ризику не можна уникнути". Таким чином, зважаючи на те, що немає рішення гарантовано вільних від ризику, тому варто відмовитися від надії, що збільшення досліджень та примноження знань уможливають перехід від ризику до надійності. Дослідник стверджує, що "чим більше знаєш, тим більше знаєш чого не знаєш, і тим швидше формується свідомість ризику. Чим більш раціональні, чим більш складніші калькуляції, тим більше граней (проблеми) потрапляє у поле зору. В цьому відношенні майбутнє невизначене, а тому існує ризик" [13].

Безумовно, не можна не відзначити і те, що у проблемі ризику Н. Луман вбачає політичний аспект. На його думку, протиставлення ризику та надійності у політичній риториці має перевагу в тому сенсі, що "висловлюючись проти занадто ризикованих заходів, можна водночас демонструвати, що саме тобі особливо дорога надійність як загальноприйнята цінність" [14]. Втім, технологія надійності, яка використовується для політичної оцінки прийнятих ризиків та зменшення шкоди, на думку соціолога, штовхає політику на "слизький ґрунт" та демонструє схильність як до ризику переоцінки, так його недооцінки. Зрештою, це призводить до викривлень та політизації теми. Ці та інші обставини спонукають науковця ще раз наголосити на необхідності саме у політичній перспективі "отрефлектувати розрізнення ризику та небезпеки. Навіть якщо ці небезпеки природних катастроф, відмова від попереджувальних заходів стає ризиком" [15]. Соціолог визнає, що у політиці легше дистанціюватися від небезпек, аніж від ризиків, навіть якщо шкода від небезпеки більша, ніж від ризику. Він переконаний у тому, що навіть незважаючи на існування запобіжних заходів, як щодо небезпеки, так і щодо ризику, "релевантним знову ж таки може виявитися те, чи оцінюється первісна проблема як небезпека чи інкримінується в якості ризику" [16].

Вагомий внесок у пізнання сутності ризику зробив німецький соціолог У. Бек. Він вважає, що природа ризику пов'язана з рішеннями на користь техно економічних переваг та нових можливостей. Втім, на відміну від Н. Лумана, У. Бек надає рішенням колективного характеру, підкреслюючи, що "від доіндустріальних лих ризик відрізняється тим, що його витoki слід шукати у рішеннях, які приймаються не індивідами, а цілими організаціями та політичними групами" [17]. Враховуючи те, що індустріальний ризик виникає в процесі прийняття рішень, соціолог наголошує на неминучості виникнення проблеми соціальної відповідальності. Усю повноту відповідальності за індустріальні ризики він покладає

на людей, фірми, соціальні організації, державні установи та політиків. Тут, як підкреслює науковець, має місце так званий "історичний сплав природи й суспільства, де навіть природні катастрофи, причини яких зовні виглядають як природні, в кінцевому підсумку викликані все ж таки людськими істотами" [18].

Відмінним від луманівського є ставлення У. Бека й до проблеми "обчислення ризиків". На його думку, "обчислення ризиків" є зв'язуючою ланкою між природничими, технічними та суспільними науками і може бути використано щодо найрізноманітніших явищ в різних галузях. Крім цього, обчислення ризиків припускає щось на кшталт "технологічної моралізації", яка не потребує безпосереднього використання моральних та етичних імперативів. Іншими словами, обчислення ризиків, згідно з У. Беком, є "прикладом своєрідної етики без моралі, математичної етики технологічного століття" [19]. Обчислення ризиків надає низку переваг, а саме, індустріальна система має змогу звертатися до свого непередбачуваного майбутнього. "Обчислення різних видів ризику роблять здавалося б неможливе: події, які ще не відбулися, стають об'єктом поточних дій, раннього попередження, компенсації або інших запобіжних заходів проти майбутніх наслідків" [20]. Разом з тим дослідник відзначає, що чинники, які уможливають успішне обчислення ризиків, зокрема, одночасне врахування технічних й соціальних компонентів, відповідальність, компенсація та деякі інші, нині не є дієвими. Спостерігається втрата меж нормальності та процедури вимірювання, а отже й реальних основ для врахування небезпек. "Співставляються одне з одним неспівномірні сутності, і розрахунок, обчислення перетворюються лише на затьмарення розуму" [21].

Подібно до П. Лагадека, Ш. Перроу та інших, У. Бек стверджує, що не існує ані жодного інституту, ані форми суспільного ладу, котрі могли бути готовими до "найгіршого мислимого лиха" і могли б забезпечити соціально-політичний гарантії у найгірших випадках. Натомість є значна кількість тих, хто спеціалізується на запереченні загроз. Розвиваючи цю думку, У. Бек констатує, що поняття "лихо" втрачає часово-просторові межі, а отже і сенс. "Воно стає подією, що має початок та немає кінця" [22].

Проблема "некалькульованості" ризику найяскравіше має прояв у недостатній відповідальності. У. Бек підкреслює, що так звана "організована безвідповідальність" ґрунтується на змішуванні часів. Йдеться про небезпеки, які загрожують людству та заходи, якими намагаються їх попередити належать до різних часів. "На виклики епохи атомних, генетичних та хімічних технологій намагаються відповідати поняттями й рецептами часів раннього індустріального суспільства XIX і початку XX ст." [23]. Подібна ситуація буде зберігатися доки діють старі індустріальні стереотипи раціональності та контролю і може статися так, що неймовірні події стануть ймовірними. "Нормальні катастрофи" – ось назва, яку Ш. Перроу дає у своїй книзі цьому передбачуваному розгортанню подій, коли відбувається те, що вважалося неможливим; і чим більше заперечують таку можливість, тим швидше, руйнівніше та жакливіше вони реалізуються" [24].

Отже, У. Бек культивує думку про те, що сучасне суспільство, яке орієнтовано виключно на безпеку та здоров'я, зіткнулося з їх діаметральними протилежностями – руйнуваннями та загрозами, котрі унеможливають будь-які запобіжні заходи проти них. "Наше суспільство залишкового ризику, зазначає соціолог, – стало суспільством без гарантій, воно незастрахова-

не, і парадокс у тому, що захищеність зменшується по мірі збільшення небезпек" [25].

Важливе місце проблема ризику займає у дослідженнях англійського соціолога Е. Гідденса. Він підкреслює, що поняття ризику охоплює цілу низку ситуацій, пов'язаних з невизначеністю. "Слід відзначити, – зауважує соціолог, – що поняття ризику невід'ємне від категорій можливості та невизначеності" [26]. Підвищену увагу до ризику в сучасному світі науковець не схильний пов'язувати безпосередньо з реальним посиленням небезпек, які загрожують життю. До того ж дослідник вважає помилковим твердження про те, що людям, котрі живуть в сучасних соціальних умовах передусім варто боятися жакливих катастроф, здатних знищити увесь світ. Визнаючи той факт, що на кожне з досягнень, яке зменшує ризик можна навести значну кількість негативних явищ, все ж, з точки зору безпеки життя, підкреслює соціолог, чинники, що зменшують ризик значно переважають вплив нових ризиків [27].

Помітне похваллення навколо проблеми ризику Е. Гідденс пояснює тим, що він пов'язаний з майбутнім. "Поняття ризику, зауважує дослідник, – пов'язано з активним аналізом небезпеки з точки зору майбутніх наслідків. Воно широко застосовується лише в суспільстві, котре орієнтовано на майбутнє, для якого майбутнє – це територія, що підлягає завоюванню та колонізації" [28]. Іншими словами, неодмінною умовою виникнення концепції ризику, за Е. Гідденсом, є наявність суспільства, яке активно намагається розірвати з власним минулим, традиційними способами діяльності, що, зрештою, є характерною ознакою індустріальної цивілізації нового та новітнього часу.

Відзначимо, що соціолог жодним чином не закликає до однозначно негативного ставлення до ризику. Більше того, він вважає позитивне ставлення до ризику джерелом енергії, що створює багатства в сучасній економіці. "Активний ризик, – підкреслює він, – найважливіший елемент динамічної економіки та прогресивного суспільства" [29].

Появу ідеї ризику Е. Гідденс пов'язує з мореплаванням, а сам термін "ризик", на його думку, має португальське походження. Серед мислителів, у чиїх роботах є паростки даної проблеми він виокремлює Н. Макіавеллі, який, як стверджує соціолог, "передбачив появу світу, де ризик та розрахунок ризику відтісняють фортуна практично в усіх галузях людської діяльності. У часи Н. Макіавеллі, напевно, все ж не було загального поняття для визначення ризику; воно з'явилося у європейській думці приблизно століття потому" [30]. Втім, Е. Гідденс наголошує, що в сучасних умовах ризик набуває нового, специфічного значення. З метою кращого розуміння того, що нині відбувається дослідник виокремлює два різновиди ризику: зовнішній та рукотворний. Ризик зовнішній пов'язаний з незмінними традиціями та законами природи, тобто із зовнішнім середовищем. Саме цей різновид ризику турбував людей в межах традиційних культур, а також донедавна й індустріальне суспільство. Однак сучасне суспільство існує в епоху, яку соціолог характеризує як "кінець природи", тобто, коли лише незначна частка оточуючого середовища не зазнала втручання людини. У зв'язку з цим з'являється новий різновид ризику – рукотворний. До категорії останнього Е. Гідденс відносить ситуації, з якими людство практично не стикалося раніше і який пов'язаний з пізнанням людиною оточуючого світу. Момент, коли людей почало турбувати "не стільки те, що може зробити з нами природа, скільки те, що ми можемо зробити з нею" [31] дослідник вважає переломним у привілюванні рукотворного ризику над зовнішнім. Слід підкрес-

лити, що рукотворний ризик не належить лише до природи, або того, що раніше було нею. Цей ризик проникає й в інші сфери життєдіяльності людини, наприклад, до сфери шлюбу та сім'ї.

Незважаючи на те, що поширення ідей ризику пов'язано, передусім, з можливістю його оцінки, в ситуаціях рукотворного ризику оцінка надзвичайно ускладнена. "Ми просто не знаємо, – наголошує Е. Гідденс, – який рівень ризику, і дуже часто уявляємо це лише тоді, коли вже занадто пізно" [32]. У зв'язку з цим соціолог акцентує увагу на політиці. В її сфері сформувався "новий моральний клімат", коли необхідно робити вибір з двох зол: "з одного боку можуть звинуватити у панікерстві, з іншого – у приховуванні правди" [33]. При цьому дослідник припускає, що нагнітання паніки необхідне для приборкання ризиків, з якими стикаються люди, "але якщо воно призводить до успіху, то і виглядає просто як нагнітання паніки" [34]. На підтвердження даної позиції він наводить приклад проблеми СНІДу. Саме завдяки драматизації, нагнітання паніки навколо даної хвороби, як стверджує дослідник, СНІД не набув такого поширення у розвинених країнах, як передбачалося, а тому подібні заходи він вважає правильними та виправданими.

Загалом слід відзначити, для Е. Гідденса важливим є не те, що сучасне життя людей стало більш небезпечним та ризикованим, аніж раніше, а швидше те, що в нових умовах як для пересічної людини, так і для експертів-фахівців у будь-якій галузі мислити у поняттях ризику, його оцінки та обчислення стало відносно постійним заняттям, частково, навіть, непомітним. Соціолог стверджує, що завжди треба прагнути до приборкання ризику, при цьому підкреслюючи, що він є "динамічною мобілізуючою силою в суспільстві, яке прагне до змін, яке бажає самостійно визначати своє майбутнє, а не залишати його у владі релігії, традицій або примх природи" [35].

Узагальнюючи роздуми названих дослідників потрібно зауважити наступне: а) середовищем появи ризику та його визначальною ознакою є невизначеність; б) ризик має об'єктивні джерела існування – суспільні закономірності, які не вписуються у наявний соціальний процес; в) зростання ентропії сприяє виникненню ризику; г) ризик являє собою специфічну форму соціальних комунікацій, котрі пов'язані з прагненням розрахувати, обчислити у теперішньому невідоме майбутнє; д) ризик урізноманітнюється наявністю тих чи інших суб'єктів соціальної діяльності.

Відповідно до таких узагальнень, слід дати наступне власне (з боку авторів статті) філософське визначення ризику. Ризик – це такий вид діяльності соціального суб'єкта, який реалізується в умовах органічної єдності закономірного, випадкового і індивідуального вибору.

Зважаючи на найбільш важливі для загальної характеристики суспільства ризику ідеї та власне визначення ризику відзначимо, що його поява пов'язується з ерою модерну, а найбільш активний та повний розвиток воно отримало в епоху пізнього модерну. Крім цього, аналіз наукових праць, здійснений у даній статті, дозволяє дійти висновку, що задоволення у значній мірі матеріальних потреб людей також провокує появу суспільства ризику. Заохочення прагнень до матеріального

збагачення, вироблення імунітету до духовних цінностей, моральна деградація в сукупності зумовлюють панування індивідуального та групового егоїзму, який в свою чергу підриває основи стабільного розвитку, формуючи стан невизначеності та неконтрольованості.

Специфіка суспільства ризику криється, серед іншого, у тому, що саме ризик є одним із аспектів процесу прийняття рішень в межах соціуму. Вибір поміж існуючих альтернатив здійснюється в умовах невпевненості та невизначеності наслідків. Ризик, порушуючи у тій чи іншій формі існуючий лад, змушує змінюватися, трансформуватися суспільство. При цьому, не можна з впевненістю передбачити напрямок його поступу. Нині існує певна кількість моделей, за якими може розвиватися суспільство, але не існує тих, відповідно яким можна було б чітко слідувати. Іншими словами, суспільство ризику відображає динаміку соціумів, зміну у часі та просторі їх станів, не конкретизуючи напрямок. Тож, з певною долею впевненості можна стверджувати, що серед визначальних ознак суспільства ризику є його нестабільність, конкретніше, політична нестабільність. Постійне напруження та страх перед реальними та потенційними небезпеками призводять до непередбачуваних політичних рішень та дій.

З огляду на усе вищезазначене сформулюємо авторське визначення суспільства ризику. Вважаємо, що його можна охарактеризувати, як соціальне утворення, при якому виникають різні вектори та напрямки подальшого соціального розвитку.

Наявність різноманітних глумачень феномену ризику, значна кількість наукових робіт, в яких висвітлюються та досліджуються різні аспекти даного явища все це лише проміжний підсумок у його пізнанні. Очевидно, що залишається ціла низка недосліджених, непізнаних сторін ризику. Безперечно, щоб дійсно пізнати та досягнути у повній мірі ризик необхідно охопити та вивчити усі його сторони, аспекти, причинно-наслідкові зв'язки тощо. Втім, напевно, цього ніколи не можна досягнути, однак прагнення до всебічності дозволить уникнути хибних узагальнень, односкладних визначень, і що найголовніше, ігнорування даного явища, як у теорії так і у практиці.

1. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.livraga.ru/statji/statji.htm>.
2. Там само.
3. Пахомов Ю. Глобальные тектонические сдвиги: вызовы и отклики // Глобальные тектонические сдвиги: вызовы и отклики // Глобальні тектонічні зрушення: виклики та відгуки: Матер. міжвід. наук.-теорет. конф. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005 (м. Київ, 22 грудня 2005 р.). – С. 5.
4. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.livraga.ru/statji/statji.htm>.
5. Найт Ф. Поняття ризику і неопределенности // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 27.
6. Там само. – С. 26.
7. Луман Н. Понятие риска // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 135.
8. Там само. – С. 136.
9. Там само. – С. 135.
10. Там само. – С. 151.
11. Там само. – С. 154.
12. Там само. – С. 155.
13. Там само. – С. 155.
14. Там само. – С. 148.
15. Там само. – С. 157.
16. Там само. – С. 167.
17. Бек У. От индустриального общества к обществу риска // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 162.
18. Там само. – С. 163.
19. Там само. – С. 164.
20. Там само. – С. 164.
21. Там само. – С. 166.
22. Там само. – С. 167.
23. Там само. – С. 167.
24. Там само. – С. 167.
25. Там само. – С. 165.
26. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь; [Пер. с англ. М. Л. Коробочкина.] – М.: Весь Мир, 2004. – С. 39.
27. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 111-113.
28. Гидденс Э. Ускользающий мир // Указ. твір. – С. 39.
29. Там само. – С. 51.
30. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность // Указ. твір. – С. 108-109.
31. Гидденс Э. Ускользающий мир // Указ. твір. – С. 43.
32. Там само. – С. 45.
33. Там само. – С. 46.
34. Там само. – С. 46.
35. Там само. – С. 40.

Надійшла до редколегії 04.03.2011 р.

ЕТИКА, ЕСТЕТИКА

І. В. Вернудіна, канд. філос. наук, докторант, КНУ ім. Тараса Шевченка

ОБҐРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІАЛЬНОГО СТАТУСУ "ТВОРЧОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ" В СИСТЕМІ ЕСТЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Стаття присвячена розкриттю змісту поняття "творча індивідуальність" з точки зору естетики та психології. Шляхом структурованої системи аргументації доводяться переваги вживання у науковому дискурсі даної термінологічної дефініції.

Ключові слова. Естетика, психологія, художня творчість, творча індивідуальність, творча особистість, митець.

Статья посвящена раскрытию содержания понятия "творческая индивидуальность" с точки зрения эстетики и психологии. Путём структурированной системы аргументации обосновываются преимущества употребления в научном дискурсе данной терминологической дефиниции.

Ключевые слова. Эстетика, психология, художественное творчество, творческая индивидуальность, творческая личность, творец.

The article is devoted to disclosing of the contents of concept "creative individuality" from the point of view of an aesthetics and psychology. By the structured system of the argument advantages of the use in a scientific discourse of the given terminological definition are proved.

Keywords. Aesthetics, psychology, art creativity, creative individuality, the creative person, the creator.

Останніми роками з'являється все більше наукових досліджень, присвячених проблемі особистості митця. При цьому самі поняття "творча особистість" (О. Білецький, В. Роменець, Л. Левчук), "творча індивідуальність" (І. Франко, К.-Г. Юнг, Л. Скупейко), "індивідуальність митця" (Ю. Борев) не достатньою мірою теоретично обґрунтовані. Між тим суб'єкт творчого процесу є ключовою постаттю творення мистецьких, художніх, духовних цінностей, тому адекватне термінологічне визначення його статусу в системі естетичних понять і категорій уявляється надзвичайно важливим і потребує відповідної чіткої розробки. Певно, що зміст таких дефініцій як "творча індивідуальність" або "творча особистість" мають ряд принципових відмінностей. Проте вони і досі функціонують в теоретичному дискурсі паралельно: з одного боку, майже незалежно одне від одного, з іншого – вживаються у тому чи іншому контексті в якості синонімів. Крім того, в практиці літературо і мистецтвознавчих досліджень достатньо поширеними є й словосполучення "індивідуальність письменника (поета, художника, композитора)", "індивідуальність особи (особистості) митця". Не рідше можна зустріти й утворені перехресні словосполучення, де видові ознаки "поетична", "літературна", "письменницька", "художницька" тощо вживаються з базовими іменниками "індивідуальність" або "особистість". Звичайно, вони не тотожні за своїм змістом і значенням, але існуюча між ними смислова різниця значною мірою нівелюється самою сумішшю різноманітних варіантів. Ця ситуація не йде на користь науковій роботі з термінологічним апаратом гуманітарної царини знань, адже кожне з таких визначень-словосполучень має по-різному трактувати й домінуючі критерії "Я – концепції" (К. Роджерс) автора твору.

Виходячи з означеної проблеми, доречно звернутися до базового тлумачення понять "особистість" та "індивідуальність", які пропонує сучасна психологічна й культурологічна література, і обґрунтувати доцільність уживання одного з них в статті системі наукового дискурсу.

Поняттям "особистість" позначають зазвичай сукупність певних ознак людини, що характеризують її в основному як суспільну, соціальну особу. Особистість визначається і як "соціальна якість індивіда, яка може перейти змістовою ознакою в індивідуальне буття і зумовити тим самим культурно-історичний рівень самоповаги людини. Особистість – водночас своєрідна умова і соціально цінний наслідок розгортання особистого життя..." [1]. Вона є цілісністю, якій властиві ознаки самовизначення, при цьому особистість складається з

"відношення до світу, інших людей і самої себе"; це – "вища інстанція, що координує всю психічну діяльність, поведінкову активність; соціальне обличчя людини, "Я" для інших. Особистість виникає як засіб, інструмент для набуття людиною своєї сутності. Особистість постійно планує і скеровує найскладніший, що не має аналогів у живій природі, процес самотворення, здійснення себе у власному *життєвому світі*" (усі виділення записано без змін – І. В.) [2].

Користуючись психологічною енциклопедією маємо можливість уточнити: "Народившись як індивід, дитина... поступово засвоює соціальний досвід людства і приєднується до системи суспільних відносин, які впливають на її потреби, інтереси, світогляд, переконання, тобто розвивають її як особистість. Особистість формується тільки з виникненням свідомості і самосвідомості. Її головними ознаками є суспільна сутність та соціальні функції" [3]. У цьому контексті варто згадати тлумачення категорії особистості Рибалкою В. В., який визнає її "носієм системи унікальних культурних, соціально та індивідуально визначених психологічних властивостей" [4]. Тож стає очевидним, що свої найбільш істотні ознаки особистість набуває в процесі онтогенезу, інтеріоризації, творення власного життєвого простору, а максимально розгортаються вони в площині соціального функціонування і зовнішньо зорієнтованих проявів екстеріоризації.

Єдиним автором, хто не розмежовує поняття "особистість" та "індивідуальність", зводячи їх в одному визначенні, є Гіперс З. В.: "Особистість, Особа, – означає вона, – у широкому розумінні – конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вузькому, філософському розумінні – індивід як суб'єкт соціальної діяльності..." (виділення наше – І. В.) [5]. По-перше, дане визначення не дає чіткого уявлення про те, в чому по суті полягає відмінність між людською особистістю та індивідуальністю, адже, виходячи з цього пояснення, одне поняття можна легко замінити іншим. По-друге. Яке більш "широке розуміння" має на увазі Гіперс З. В., коли з точки зору класичної науки саме філософське розуміння є світоглядним, максимально ємким, всебічним, об'єктивним і універсальним? Принаймні має бути таким за умови адекватного усвідомлення глибинної, концептуальної сутності філософії та її ціннісних способів осягнення дійсності. (Воістину – "Кесареві кесарево", а кандидату педагогічних наук, доценту Львівського банківського інституту – більшої поваги до філософії, культурології і мови).

Створюючи цілісний контекст/простір власного буття, наповнюючи його особливим змістом особистість виявляє свою індивідуальність. Процес і результат діяння особистості, її вчинки (які є свідомим вибором сумління і за які особистість несе відповідальність, не розраховуючи на загальне схвалення), виявляють "індивідуальну природу особистості, спричиняють її подальший розвиток, зумовлюють можливість реально-практичного звершення її поклонання та призначення, а отже складають необхідні умови особистісного "здійснення себе", своєї неповторної сутності" [6]. Для індивідуального способу буття характерною є "своєрідна діалектика можливого та дійсного, що виявляє індивідуально-неповторні механізми взаємодії даної особистості зі світом" [7]. Індивідуальність є "глибиною" особистості і суб'єкта діяльності [8], її визначає самобуття, неповторна, унікальна система "взаємозв'язку загальних, особливих і специфічних властивостей людини" [9], що реалізуються в життєтворчості.

"Індивідуальність втілює в собі сутнісні характеристики психічних потенцій людини в їх індивідуально своєрідному поєднанні" [10]. Людина як індивідуальність розкривається в авторському життєвому "проекті", особливому "прочитанні" життєвих норм, виробленні ексклюзивного способу життя і світобачення, слідуванні голосу власної совісті. Індивідуальність – це рідкісна комбінація "психічних особливостей людини, що відрізняє її від інших людей. Проявляється в рисах характеру, темпераменту, звичках, специфіці інтересів, у якостях пізнавальних процесів (відчуттях, сприйманні, пам'яті, мисленні, уяві), в здібностях, потребах, індивідуальному стилі діяльності тощо" [11].

Підсумуємо: якщо особистістю внаслідок об'єктивних процесів соціалізації стає кожна людина (індивід), то на індивідуальність її (його) перетворює життєво необхідна потреба і здатність реалізувати свої вроджені потенційні можливості, тобто – тенденція до самоактуалізації. (Зазначимо, що цей важливий чинник становить основу *гуманістичної психології* видатного американського психолога Карла Роджерса (1902–1987), фундаментальним поняттям теорії якого є поняття "Я-концепції" [12]). Для митця потреба самореалізації (за Роджерсом, самоактуалізації) є сенсом життя, а позбавлення його можливості творити (додамо: вільно творити) дорівнює особистісному краху і втраті смислу буття, отож – життєвій трагедії. У висновку – поняття "індивідуальність" значно чіткіше фіксує концептуальні "прикмети" митця як об'єкта даного естетико-психологічного дослідження. Особливо в сукупності з означенням "творча", яке вказує на унікальну властивість індивідуальності – здатність до творчості і творення, як необхідної і єдиної можливої умови її життєдіяльності. Тоді як прикметники "літературна", "письменницька" тощо уточнюють лише приналежність особистості митця до певного виду мистецтва.

Звідси постає не менш важливе питання естетики і художньої творчості – питання своєрідності індивідуально-психологічних властивостей творчої індивідуальності. Тим більше, що майже в кожній монографії або студії з проблем естетики, психології творчості, теорії художньої творчості, історії та теорії літератури в тому чи іншому контексті можна зустріти вживання понять "літературні здібності", "художня обдарованість", "талант", "геніальність". При цьому спеціальні спроби теоретичного пізнання цих складних реалій внутрішньої, психоемоційної організації митця і досі не набули сталих наукових параметрів. В аспекті психології художньої творчості головними чинниками літературно-художньої, креативної діяльності виступають наявні

художні здібності, обдарування, талант митця, що отримують своє реальне, практичне втілення виключно в процесі творчості. В переважній більшості випадків розв'язання даних проблем відносять до сфери естетики, причому на шляху дослідження виокремилися різномірні теоретичні сегменти: типологія творчого процесу; психологічні основи творчості; феномени інтуїції та натхнення; динаміка й співвідношення свідомих і позасвідомих етапів креативного акту тощо. Основоположною вихідною в цьому спектрі досліджень має бути розуміння діяльності митця як сутнісної реалізації потенційних, природовідповідних сил яскравої, небуденної творчої індивідуальності.

Аргументом на користь використання дефініції "творча індивідуальність" постають і характерні приклади з історії літератури та філософії. Чи не вперше найбільш розгорнуто думку про індивідуальне, особливе сприйняття світу сформулював ще сучасник Шекспіра, французький письменник, філософ-гуманіст Мішель Монтень (1533-1592), який "моє переконання", "мої погляди", "думку, що завжди бере початок від мене" поставив вище предмета і знання. Останні, вважав М. Монтень, не мають суттєвого значення, оскільки не формують у людини уявлення про об'єктивні межі її пізнання. "Я викладаю тільки свої домисли, – писав він, – за допомогою яких описую не явище, а самого себе... А тому треба звернути увагу не стільки на те, що я викладаю, скільки на *спосіб* викладу" (виділення наше – І. В.) [13]. З досліджень І. Франка довідуємося, що у Шекспіра, Данте, Сервантеса, Кальдерона (окрім конкретних документально-історичних джерел, що були покладені в основу сюжетів їхніх творів) уже "з елементарною незрівнянною силою пробивається також на кожному кроці могутча індивідуальність авторів" [14].

Варто зазначити, що в естетиці II половини XVIII ст. поняттю "індивідуалізування", на противагу попередній т. зв. "типізації" (художньому узагальненню), особливого значення надавав німецький філософ і письменник Й. Гердер (1744–1803). Він вважав, що художня творчість власне і полягає в "індивідуалізуванні", тобто "оживленні" художніх образів у творі, наданні їм власного – індивідуального, своєрідного життя. (До речі, саме цьому мислителю належить прогностичне бачення майбутньої долі українського народу як вільної і національно-свідомої). Один з найвидатніших німецьких класиків Ф. Шіллер (1759-1805) у своїх працях з естетики також характеризував процес "індивідуалізування" об'єктів художньої творчості як головну чинність творчої фантазії митця.

"Індивідуалізувати значить з ідеї, з мислі утворювати індивідуум", пояснював І. Франко в 1876 році, тобто утворювати "одиницю обдарену тілом, доступну для фізичного відчуття", індивідуалізувати ідеали значить "уділяти їм тіла і крові", "спроваджувати їх на землю", "обдаровувати земним життям", "робити доступним до органів відчуття" [15]. Індивідуалізування – це не лише спосіб творення художніх образів, це ще й наділення їх такими життєвими, загальнолюдськими іпостасями, що спроможні жити "власним життям". В поезії, літературі, живописі створена численна кількість художніх образів, що мають алегоричний і метафоричний характер. Вони втілюють прикметно-показові риси людини свого часу і разом з цим наділені духовними цінностями, найбільш значущими для їхніх творців. Секрети унікальності і неповторності способів виразу, що в результаті складаються в єдине гармонійне мозаїчне панно, доступні лише обраним творчим індивідуальностям. Хоча й навряд чи ними усвідомлюються. *Джоконда, Даная, Гамлет, король*

Лір, Давид, Дон Кіхот, Квазімодо, Жан Вальжан, Кармен, Євгеній Онегін, Катерина, Мойсей, Мислитель, князь Мишкін, Родіон Раскольников, Анна Кареніна, Воланд, багато інших увійшли в історію світового мистецтва нарівні з іменами їхніх творців. Одвічність, універсальність, пріоритет загальнолюдських цінностей поставили і митця, і створений ним художній образ – понад часом. "Видатний образ завжди образ багатоплановий, у ньому безодня смислу, що розкривається в століттях. Кожна епоха знаходить в класичному образі нові сторони і грані, дає йому свою трактовку" [16].

Саме художній образ, його мегасутність відбивають сприйняту митцем дійсність та її специфічно авторське переломлення. Унікальність творчої індивідуальності митця і стає "будівельним матеріалом" образу. Якби художній образ був з самого початку зрозумілим і прозорим, таким, що з легкістю може бути вербалізований або цілком перекладений на мову логіки, наука могла б замінити собою мистецтво. "Якщо в науково-логічній думці все чітко і однозначно, то образна думка завжди багатозначна", – зазначав відомий сучасний естетик Ю. Борев [17]. Коли в Гете запитали, якою є основна ідея "Фауста", поет відповів, що не може виразити "ідею в формулі". Проте якби художній образ був таким, характеризувати і пояснити який словами було б абсолютно неможливо, то ні літературознавство, ні мистецтвознавство, ні художня критика взагалі б не існували. Визнаючи, що "художній образ – індивідуалізоване спілкування, що розкривається в індивідуальному і через індивідуальне, в конкретно-чуттєвій формі" [18], образ тим не менше постає перед нами не у вигляді незрозумілих абстракцій, а в здійсненій, "олюдненій", "опредмеченій" реальності. На думку Гегеля, образне уявлення є таким явищем, у якому "ми пізнаємо субстанціальне начало безпосередньо через саме зовнішнє та її індивідуальність у нерозривному із нею зв'язку" [19].

Таким чином, і література, і будь-який інший вид мистецтва, стають оригінальними не тому, що в них починає переважати особистісне начало як єдине першоджерело, а тому, що вони апріорі не можуть існувати без вияву авторської індивідуальності, його чуттєвої, емоційної, духовної сутності. Ще раз згадаймо Гегеля: "Сам дух – це буття – в собі – і – для – себе цілого", писав філософ і наголошував, що дух є тією постійною формою субстанції, яку він споживає, і вбирає "в її єдність" [20]. Для митця як носія духовності закономірно "препарувати" дійсність, "відстежувати" перебіг життєвих подій, людських колізій і водночас – творити феномен цілісної картини світу через художність, образність, індивідуалізм, саморозгортання. Видатні митці, говорячи про себе, про своє "Я", говорять у тому числі й про загальне – вселюдське, головне, найсуттєвіше, характерне, одвічне.

Але навіть опановуючи один і той самий життєвий матеріал, різні митця створюють різні твори мистецтва: своєрідність авторських дефініцій накладає відбиток на усе, що виходить "з його рук". І сприйнята в той чи інший спосіб дійсність, і по-своєму інтерпретуюча її особистість митця обумовлюють варіативність художніх образів та їх змістове наповнення. І хоча для точних природничих наук неоднаково, хто проводить дослідження: талановита людина чи бездарна, між тим індивідуальність ученого-хіміка, фізика, математика, біолога тощо майже не позначається і не "проступає" в науковому трактаті (адже формули завжди будуть одні й ті самі згідно з писаними законами і об'єктивною істиною). Інша річ у художній творчості: й художня обробка вихідного матеріалу, й уся система образів знаходяться в безпосередній залежності від творчої індивідуальності

видатного поета, письменника, художника, скульптора, композитора. Повторення наукових відкриттів і законів можливо, це доконаний факт, але протягом усієї багатовікової історії світового мистецтва не було зафіксовано жодного випадку, щоб збігалися твори різних митців. "Художній образ унікальний, принципово оригінальний, оскільки його невід'ємна складова частина – неповторна індивідуальність митця" [21].

Слідування принципу індивідуальності обов'язково включає в царину художньої творчості світогляд митця, діапазон і глибину його внутрішнього світу, що формуються під впливом емоційного сприйняття дійсності, зовнішніх обставин або внутрішніх імпульсів. Естетичне чуття і почуттєва своєрідність творчої індивідуальності викристалізуються власне в процесі сприйняття, поза яким оточуючий світ навіть для пересічної людини буде мати лише конкретно-предметні якості. Митцем же зовнішній світ сприймається і оцінюється крізь призму особистісних властивостей, підкреслено індивідуалістично: в залежності від внутрішніх уподобань, особливостей характеру і темпераменту, специфіки інтересів, експектацій і потреб, активності пізнавальних процесів, власного стилю креативної діяльності тощо.

Так, в особі Тараса Шевченка українська література протягом цілого періоду утверджувала "принцип індивідуальності" як остаточно сформований тип/спосіб художнього мислення нового часу. Вся поетична творчість Кобзаря була "безпосереднім виявом його сильної і благородної індивідуальності" [22] і в великій мірі носила суб'єктивно-особистісне забарвлення. Художня концепція зображення у творчості видатного поета мала чітко виражені ознаки антропоцентризму, де людина з її болем, стражданнями, коханням являла собою втілення мікросесвіту. Особливе значення у такому світобаченні Т. Шевченка відігравали своєрідні індивідуально-психологічні властивості поета, зумовлені специфікою дитинства, стосунками з матір'ю, життям у кріпачстві й на засланнях, та об'єктивні витоки і джерела його творчості – доля України, залежний стан українського народу, відсутність будь-яких можливостей вибору і втілення власної долі для усіх і кожної людини окремо. Усе це позначувало емоційність поетичних образів Т. Шевченка, відбивалося на тематиці й образно-мовній стилістиці його лірики тощо.

Наголошуючи на суб'єктивних витоках змісту художнього твору, не слід "списувати з рахунку" емоційну, ідейну, соціальну оцінку автором явищ дійсності, які є об'єктом його зацікавленості. Навіть у творах про події далекої минувшини почуття митця, його ставлення до предмету зображення обов'язково наявні в стилі викладення. Щирість, глибока зацікавленість темою зображення і викликають ті емоції, які згодом стають помітною частиною змістового наповнення твору. Ті художні твори, що містять емоційно-чуттєву реакцію суб'єкта творчості не лише багатші змістовно, але й мають більшу силу естетичного впливу на реципієнта. Якщо ж працює лише інтелект, а ефект дії почуттєвої сфери митця у творі "не ідентифікується", тоді зникає художня переконливість і "справжність" відображуваних думок, подій і настроїв, натомість відчувається штучність, надуманість образів. Тим більше "коли індивідуальність поета невироблена, невисока, безхарактерна і негармонійна, то й його поезія навіть при великому таланті не підійметься високо, не порушить нашої душі" [23]. А поезія, і особливо лірична, тільки тоді й цікава, зазначав поет і теоретик І. Франко в листі до Кл. Попович (1884 р.), коли поза нею вимальовується в уяві та душі читача "особа поета", справді цікава, небуденна особи-

стість автора, "та частина його серця, його живої крові і його нервів, котру він вложив у свою поезію" [24].

Проте митець не обов'язково має бути ідеально-досконалим, "такі люди рідко трапляються у світі". І слабкості, і переживання, і загальнолюдські пристрасті можуть і навіть повинні відбитися у "дзеркалі поезії", головне – щоб поет дав зрозуміти, що він думає, як сприймає світ, "якими очима дивиться" на дійсність і життя, щоб йому вдалося відтворити спостереження власної душі, власні почуття, у яких проявляються і сила його духа, і темперамент. Саме це, на думку І. Франка, і наповнює непересічним естетико-психологічним змістом висококласні художньо-поетичні, літературні твори.

Отже, художній світ, творений митцем, – це вже не тільки образ дійсного світу, а насамперед це образ уособлення творчої індивідуальності. Матеріал, який у формі вражень доставляє поетові чи письменнику повсякденне життя, він пізнає, опановує і перетворює за своїм "образом і подобою", згідно зі своїми духовними цінностями й естетичним ідеалом. Події дитинства, умови, в яких проходили виховання і освіта митця безпосередньо чи опосередковано, свідомо чи позасвідомо, так чи інакше позначаються на його творчості й постанні художніх образів. Цьому підтвердженню образи більшості найвідоміших поезій Тараса Шевченка, низка автобіографічних подій, що прочитуються в романах Ольги Кобилянської, ряд блискучих творів Івана Франка, серед яких особливе місце належить жанру "оповідання-сповіді": "Мій злочин", "Оловець", "Отець-гуморист", "Гірчичне зерно", "Під оборогом", унікальні по силі емоційного впливу твори-інтроспекції Михайла Коцюбинського, такі як "Цвіт яблуні", винятково талановиті й емоційно напружені оповідання Василя Стефаника, Миколи Хвильового, Григора Тютюнника, Володимира Винниченка, багатьох інших видатних українських митців. З. Фройд був переконаний, що вперше можливість скласти уявлення про сутність творчої діяльності художника дало саме розуміння позасвідомих аспектів діяльності людської психіки.

Проте зауважимо: значна кількість ґрунтовних досліджень процесу творчості, серед яких виокремимо праці знаних фахівців В. П. Зінченка й М. К. Мамардашвілі, дають підстави констатувати неправомірність претензій психоаналізу на розкриття прихованих механізмів творчості, а тим більше – на розробку прийомів їхньої стимуляції. Приставши на цю позицію, зазначимо, що психоаналіз фактично *протипоказаний* творчості і є не стільки засобом її стимуляції, скільки надійним "рецептом" її заглушення за рахунок банально-прозаїчної вербалізованої інтерпретації тих прихованих інтенцій, що і виступають спонукою до творчості. Врешті решт – за рахунок *нав'язування* митцю тієї номінально-фіктивної визначеності, котрою начебто характеризується його психоемоційний стан. У результаті кваліфі-

ковано проведених сеансів психоаналізу часто не залишається "елемента недоговореності", що є невід'ємною властивістю видатних творів мистецтва, як, втім, і значних наукових відкриттів. Певне, абсолютно невипадково обдаровані митці остерігалися звертатися по допомогу до психоаналітиків і намагалися самостійно виходити з кризових душевних станів. Вони відчували, що психоаналіз являє свого роду хірургічне втручання в душевний організм, яке, з точки зору подальшої творчої життєдіяльності, може виявитися надто дорогим [25].

Отож за умови, що літературно-художній, мистецький твір немислимий поза індивідуальним світобаченням і світосприйняттям митця, проблема категоріального статусу творчої індивідуальності в межах естетико-психологічного дискурсу набуває системності й першорядної ваги. Вона стає в один ряд з проблемою особистості художника в найширшій розумінні цього слова. Визначення функціональних особливостей творчої індивідуальності в креативному процесі триває в площині з'ясування ролі суб'єктивних (специфіка психологічних властивостей, внутрішнього світу, критеріїв обдаровання тощо) та об'єктивних (вплив соціальних умов, культурно-історичної ситуації, ін.) чинників, початково детермінованих дією усвідомлюваних і позасвідомих механізмів людської психіки, їхнім неструктурованим сплетінням, домінантою або другорядним місцем у процесі творення.

1. *Манюха І. П.* Психологія потаємного "Я". – К.: Поліграфкнига, 2001. – С. 313; 2. Психологія особистості: Словник-довідник [За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко.] – К.: Рута, 2001. – С. 67; 3. Психологічна енциклопедія [Автор-упоряд. О. М. Степанов.] – К.: "Академвидав", 2006. – С. 236; 4. *Рибалка В. В.* Теорії особистості у вітчизняній психології: Навч. посібник. – К.: ІПППО АПН України, 2006. – С. 412; 5. *Гіллтерс З. В.* Культурологічний словник-довідник. – К.: ВД "Професіонал", 2006. – С. 218; 6. *Манюха І. П.* Психологія потаємного "Я" // Указ. твір. – С. 327; 7. Там само. – С. 331; 8. *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человекознания. – М., Наука, 1977. – 380 с.; 9. *Воронцова Л.* К вопросу об индивидуальности как предмете социологического исследования // Личность как объект социологии: Сборник статей. – Красноярск, 1971. – С. 54; 10. Психологія особистості: Словник-довідник // Указ. твір. – С. 42; 11. Психологічна енциклопедія [Автор-упоряд. О. М. Степанов.] – К.: Академвидав, 2006. – С. 54; 12. Психологія особистості: Словник-довідник // Указ. твір. – С. 159-161; 13. Хрестоматія по западноевропейской литературе: Эпоха Возрождения. [Сост. Б. И. Пуришев] – 3-е изд. – М., 1947. – С. 416; 14. *Франко І. Я.* "Тополя" Т. Шевченка: Повне збір. творів. – Т. 28. – К., 1980. – С. 78; 15. *Франко І. Я.* Поезія і її становисько в наших временах. Студіум естетичне: Повне збір. творів. – Т. 26. – К., 1980. – С. 397; 16. *Борев Ю. Б.* Естетика. Изд. 2-е. – М., Политиздат, 1975. – С. 200; 17. Там само. – С. 199; 18. Там само. – С. 201; 19. *Гегель.* Сочинения. – Т. XIV. – М., 1958. – С. 194; 20. *Гегель Г. В. Ф.* Феноменология духу. – К., 2004. – С. 334; 21. *Борев Ю. Б.* Естетика // Указ. твір. – С. 210; 22. *Франко І. Я.* Тарас Шевченко і його "Заповіт": Повне збір. творів. – Т. 34. – К., 1981. – С. 388; 23. *Франко І. Я.* Леся Українка: Повне збір. творів. – Т. 31. – К., 1981. – С. 273; 24. *Франко І. Я.* Лист до К. К. Попович між 28 квітня і 3 травня 1884 р.: Повне збір. творів. – Т. 48. – К., 1986. – С. 423; 25. *Зинченко В. П., Мамардашвили М. К.* Изучение высших психических функций и категория бессознательного // Вопросы философии. – 1991. – № 10. – С. 40.

Надійшла до редколегії 16.03.2011 р.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Л. В. Бунецький, СЕГ THU ім. В. І. Вернадського

**ОСОБЛИВОСТІ І ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ:
СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ТА СВІТОВИЙ ДОСВІД**

Автор у статті досліджує деякі проблеми та особливості трансформації інституційної системи у контексті політичної транзитивності українського суспільства. Запропоновані прикладні кроки щодо якісних змін інституційної системи політичних відносин та влади в Україні.

Ключові слова: трансформація, політична транзитивність, демократичний транзит, політична інституційна система, політичний інститут, інститути державної влади, інститути політичної участі, парадигма самоорганізації політичних інститутів, легітимність політичної влади, політичні відносини, політична реформа.

Автор в статье исследует некоторые проблемы и особенности трансформации институциональной системы в контексте политической транзитивности украинского общества. Предложены прикладные шаги, качественных изменений институциональной системы политических отношений и власти в Украине.

Ключевые слова: трансформация, политическая транзитивность, демократический транзит, политическая институциональная система, политический институт, институты государственной власти, институты политического участия, парадигма самоорганизации политических институтов, легитимность политической власти, политические отношения, политическая реформа.

The author of the article explores some of the problems and peculiarities of transforming the institutional system in the context of political transitivity of Ukrainian society. Proposed application steps, the qualitative changes of the institutional system of political relations and power in Ukraine.

Keywords: transformation, transitivity political, democratic transition, the political institutional system, political institution, the institutions of state power, institutions, political participation, the paradigm of self-organization of political institutions, the legitimacy of political power, political relations, political reform.

XXI століття для України це вже не тільки і не стільки час продовження пошуку свого соціально-політичного упорядкування та геостратегічної ідентичності, скільки час суттєвої трансформації соціально-політичної сфери суспільства, в ході якого формується багатоконпонентна сукупна інституційна система суспільства. Тут мова йде не стільки про можливість україстислої в історичному часі корінної зміни політичної інституційної системи, а скільки про становлення в Україні принципово нової цілісної інституційної системи в національно-державному, економічному, політичному та духовно-культурному аспектах.

Пов'язуючи процеси політичної трансформації суспільства з інституційною системою суспільства, слід зазначити, що ігнорування інституційних основ соціального життя є безпосередньою передмовою виникнення соціальної (системної) кризи, яка має місце сьогодні в українському суспільстві. Тобто, існуюча деінституціоналізація суспільства (коли інститути в загальній перестали відповідати нормам та принципам соціального прогресу, ефективно виконувати свої функції), привела соціально-політичні інститути до низького кредиту довіри зі сторони громадян, що неминує приводить до руйнування існуючого соціального порядку, критичного рівня соціальної нестабільності, соціально-політичної конфронтації, розвалу економіки, соціальних безладів і нового "інституційного перевороту" й у кінцевому рахунку безпосередньо веде – до авторитарної або тоталітарної політичних систем. Саме у такому векторі – сценарії розвитку й проходить сьогодні процес політичної транзитивності українського суспільства.

Головна небезпека полягає саме у тому, що створюючи сьогодні сучасний політичний устрій інтенсивно відтворює "стару" суперечність між інтересами суспільства (більшості громадян) і державою (владною елітою), партією влади (партія регіонів); між демократичною формою нового політичного устрою і його олігархічним змістом. Причому практика показує, що ці розбіжності щоденно посилюються, а суперечність набуває рис "революційного" конфлікту. Так, останні соціологічні дослідження переконливо підтверджують наростання відчуження народу від влади і політичних процесів. Жоден з соціологічних показників не свідчить про підтрим-

ку більшістю громадян України нових політичних реалій. Таким чином, проблема трансформації інституційного середовища суть якої є якісне переродження всієї соціальної системи є вирішальними в процесі демократичного транзиту України. Тільки усвідомивши об'єктивну внутрішню логіку даних процесів, можливо зробити адекватні висновки щодо просування по шляху формування нової стратегії інституційного розвитку (демократичного вектору) нашого суспільства.

У цьому контексті, однією з найгостріших проблем нашого суспільства пов'язана саме з трансформацією політичної інституційної системи суспільства. Тут слід зразу відзначити явну негативно налаштовану інституційну недостатність, тобто функціональну неспроможність політичних інститутів позитивно відтворюватись і відтворювати специфіку періоду політичної транзитивності суспільства. З цього приводу, на думку автора, провали інституційних, як і інших реформ в Україні, так як і в багатьох державах пострадянського простору обумовлені зовсім не тим, що погано здійснюється загалом "ефективна політика" інститутів політичної системи. Причини невдач набагато глибші, вони кореняться в нерозумінні реформаторами (владною елітою) самих основ процесу інституційних реформ, державного управління та ринкової економіки. Тобто, системна криза, яка має місце сьогодні в Україні – є наслідком саме несумісності вищевказаних елементів інституційної системи соціуму.

З цього приводу, на думку автора, процес трансформації інституційної політичної системи враховуючи її демократичний конструкт, змістовно повинен містити в собі наступні суттєві **характеристики**:

- ✓ якісна нелінійна реструктуризація всієї політичної інституціональної системи, демократичних способів її взаємовідносин із соціальним середовищем (синергетична парадигма);

- ✓ внутрішня, структурна трансформація політичних інститутів, їхня структуралізація на основі принципів синергетики (самоорганізації та саморозвитку), ефективності та соціальної цілеспрямованості;

- ✓ зміна способів взаємодії між формуваннями в рамках однієї політичної системи, при збереженні її якісних функціональних характеристик;

✓ подолання цивілізованими демократичними методами розколу та налагодження консенсусу між державними та громадянськими політичними інститутами в поглядах на процес здійснення демократичного транзиту суспільства;

✓ підвищення потенційних можливостей, рівня і статусу політичних інститутів як головних суб'єктів демократичного транзиту;

✓ засвоєння усіма формуваннями політичної системи суспільства глибинних цінностей та норм політичного (демократичного) процесу.

У цілому, слід зазначити, що, перебуваючи у стані політичної трансформації українська держава специфічно вирішує виникаючі проблеми й дає власні відповіді на виклики часу. Як відзначалося вище, українське суспільство можна віднести до різновиду країн "демократичного транзиту" з явною кризою ідентичності. Тобто, в Україні як у державі транзитивного типу, спостерігається ситуація тривалої хиткої рівноваги, першочергова задача якої – утримати суспільство, її інституційну систему в рамках "неполярних" політичних інститутів, їх дій та лідерів, демократичного вектору розвитку. Таким чином, оцінюючи складний процес трансформації інституційної системи як єдиного цілісного феномену, то в його "траєкторії" очевидні певні особливості. Головні з них:

По-перше, конфлікт інтересів суб'єктів політичних відносин, лідерів й інших акторів, наявність як позитивних, конструктивних, так і негативних, дезорганізуючих тенденцій в процесах політичної транзитивності суспільства.

По-друге, трансформації, які проводяться сьогодні керуючою елітою, суттєво не міняють ситуації в інституційній системі суспільства, соціумі у цілому, по суті не руйнуються засади, які склалися ще у пострадянській дійсності. Тобто, нова влада не вносить істотні зміни в інституційну систему суспільства, в утворення нової системи політичних інститутів. Звісно, на перший погляд, з допомогою ЗМІ створюється враження, що сьогодні ситуація у даному контексті в цілому змінюється на краще. Але в дійсності вона практично залишається колишньою.

По-третє, проблеми інституційної системи на сучасному етапі, як не дивно ще кореняться у відсутності відповідних умов, що формують виникнення нових (модернованих) інституційних утворень та нового структурного інституційного дизайну. Тут на перше місце виходить проблема оптимізації взаємодії між інститутами президентства, парламенту, виконавчої влади, політичних партій та інститутів громадянського суспільства, а також зміни правил гри між ними на засадах закону, відповідальності і професіоналізму.

І нарешті, по-четверте, слід відзначити, хвилеподібний характер транзитивного розвитку інституційних процесів, тобто коли позитивна уява та відношення громадян щодо демократичних реформ, цінностей та ідеалів змінюється виразно протилежним та негативним, тобто – реакційним.

Перспектива переходу українського суспільства до внутрішньо несуперечливої політичної інституційної системи пов'язана з можливістю розвитку так званої неоінституційної політики, заснованої на активності самодіяльних соціальних рухів та організацій, які сприяють освоєнню неоінституційного простору і нових форм демократичної, правової культури.

У цьому контексті політичні інститути в сучасних умовах повинні виступати необхідною умовою та ініціаторами розвитку суспільства, взяти на себе роль головного агента інкорпорації, забезпечуючи процес економі-

чної і політичної інтеграції, тобто повинні діяти як такі інститути, що організують та направляють національну внутрішню та міжнародну політику й порядок на новий історичний курс демократичного розвитку. Відмітимо відразу, що політичні інститути як триєдина системна цілісність – установа, організація, норми, які діють у сфері соціально-політичних відносин, покликані на насамперед забезпечити здійснення політичної влади у суспільстві, служити задоволенню соціально-політичних інтересів громадян, виконувати управлінські функції і виступати інтеграційним чинником упорядкування політичних відносин, підтримку санкціонованого суспільством порядку, погоджування інтересів і регулювання виникаючих конфліктів між політичними силами, так і їхніми лідерами. Як правило, політичні формування, таким чином, виникають як наслідок боротьби за владу і розподілу ресурсів. Тому падіння ефективності інституційної системи, пов'язане на насамперед з кризою легітимності політичної влади, що неминує веде до необхідності інституційних змін.

Політичні інститути, як і політичні відносини та інтереси, змінюються разом із зміною суспільних систем, яким вони належать, а також у розумінні людьми ролі інститутів, їх значення в конкретно-історичній ситуації. Ми виходимо із того, що політичні інститути підрозділяються на інститути політичної влади і інститути політичної участі. До перших відносяться інститути, що здійснюють політичну владу на різному ієрархічному рівні, до других – інститути участі, які є відносно стійкими утвореннями, до складу яких входять політичні та громадські організації і структури, що підтримують офіційно або не підтримують прийняті норми і правила, регулюючи відносини суспільного життя. Сукупність політичних інститутів складають політичну інституційну систему суспільства як певну відповідну цілісність, що відтворює інтереси і органічну взаємодію суб'єктів політики та інших елементів політичної дійсності. Механізм політичної влади визначається характером діяльності політичних інститутів, використовуваних ними засобів і методів.

Виходячи з цього визначення, процес дизайну розвитку інституційного середовища слід визначати як формування нових соціально-політичних інститутів в трьох аспектах: 1) затвердження суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій і системи цінностей); 2) створення інституційних утворень з легальним статусом і наявністю нової інституційної інфраструктури, яка формально забезпечує реалізацію регулятивних функцій та порядок дотримання даних правил; 3) формування такого відношення громадян до соціальних правил та організаційних структур, яке відображає їх згоду з даним інституційним порядком [1].

Надалі ми виходитимемо з того, що політичні інститути мають різний статус та різний рівень легітимності у суспільстві і відповідно – різний ступінь впливу на процеси політичної трансформації суспільства. Причому серед них найбільш повноцінним інтеграційним і стабілізуючим потенціалом володіють тільки ті, на думку автора, які наділені всіма інституційними атрибутами, тобто не тільки легальністю, легітимністю і інституційною інфраструктурою, динамічністю та ефективністю, але і й здібністю до самоорганізації, саморозвитку та інновацій!!!

Щодо легітимності інститутів політичної влади то вона є саме формою підтримки, виправдання правомірності застосування влади та здійснення конкретної форми правління державою у цілому, або його окремими її структурними підрозділами. Легітимність політич-

них інститутів багато в чому визначається розумінням значною частиною населення їхньої необхідності та інформованості щодо їх діяльності, що неможливо без наявності каналів бажано безпосередньої взаємодії між інститутами та широкими верствами населення.

Проблема динамічного взаємозв'язку громадської думки та політичних інститутів актуалізується саме в трансформаційні періоди і зміни політичної інституційної системи, оскільки в такі періоди особливо гостро стоїть питання про визнання більшістю населення легітимності як нових, так і традиційних інститутів, які починають змінюватись, що й підвищує роль громадської думки про необхідність і доцільності таких інститутів. У цьому процесі можна виділити три основні проблеми: по-перше, слід з'ясувати, що нові політичні інститути не відразу завойовують підтримку та визнання громадськості; по-друге, без дієвих роз'яснювальних кампаній у тому числі в засобах масової інформації, без підтримки з боку впливових політичних сил та лідерів нові політичні інститути не здатні вийти на політичну арену; по-третє, більшість існуючих, традиційних політичних інститутів не мають підтримки, звісно – і легітимності (визнання) у більшості населення в зв'язку з їх неефективністю та здатністю вирішення проблем, які виникають сьогодні у суспільстві. Тому для держав транзитивного типу, які знаходяться в процесі демократизації (демократичного транзиту) актуальною є проблема саме ефективності політичних інститутів в поєднанні з демократичністю. Дана теза особливо важлива для України та деяких інших держав пострадянського простору де поширена думка про принципову неефективність демократичних інститутів, не відповідним національним традиціям держави. Аналіз ефективного становлення демократичного розвитку дозволяє стверджувати, що демократичні політичні інститути стають дійсно ефективними лише в результаті тривалого процесу їхньої адаптації щодо умов та традицій конкретного суспільства, про що свідчить передовий досвід демократичного розвитку в країнах заходу. Таким чином, проблема становлення демократичних політичних інститутів, як в Україні, так і в інших транзитивних державах, пояснюється зовсім не у сумісності демократії та її інститутів з національними традиціями і нормами, а тим, що вони можуть стати ефективними лише поступово адаптуючись до реальних політичних процесів. "Чтобы прийти к демократии, – затверджує американський політолог Д. Росту, – нужно не копирование конституционных законов или парламентской практики какой-то уже существующей демократии, а способность честно взглянуть на свои специфические конфликты и умения изобрести или позаимствовать эффективные механизмы их разрешения" [2]. У цьому контексті, можна припустити, що розвиток нових політичних інститутів проходить три базові фази. Перша – це фаза легалізації інституту, тобто його організаційно-правового формування та становлення. Друга – це фаза легітимізації, соціалізації та інтеріоризації, тобто активна адаптація інституту у суспільстві, суспільній свідомості, відповідність демократичним традиціям та нормам. Третя – це фаза зростання ефективності та спроможності інституту до самоорганізаційних (синергетичних) процесів. Слід зазначити, що друга фаза, як показує практика, є найбільш складнішою та тривалішою, продовж якою можуть здійснюватись авторитарні спроби затвердження демократичних норм та цінностей. Досвід передових країн, з розвинутою системою демократії засвідчує, що ключовою проблемою, від вирішення якої залежить ефективність політичних інститутів є їхня соціальної спрямованості на користь інтересам не політичної еліти чи оліга-

рам, а саме широким шарам населення, тобто демократичної спрямованості. У державах, де вдавалося поєднати демократичні інститути з сильною соціальною політикою, такі інститути набули необхідну міцність та стійкість. В свою чергу, у державах, як правило, транзитивного типу, Україні зокрема, де не вдалось об'єднати ці процеси довіри таким інститутам є досить рідкісним виключенням. Так, наприклад, неважко відмітити, що за останній рік довіри в суспільстві до політичних інститутів явно не додалося, а за низкою позицій помітний деякий регрес. Про це свідчать дані опитів, що стосуються довіри основним інститутам політичної влади. Характерний, що низький рівень довіри до них, зафіксований у 2008-10 р. р., залишається практично незмінним й сьогодні. Аналіз отриманих даних показує, що кредит довіри до інститутів влади, зокрема – Верховній владі, Уряду, місцевій владі, політичним партіям за останній час (на березень-травень 2010р.) практично не збільшився, більшість респондентів – від 67 % до 92 % мають недовіру до них. На питання "Чи довіряєте Ви теперішній владі?" – 43,25 % респондентів все ж таки розраховують на силу президентської влади; тільки у – 6,48 % опитаних громадян ще є довіра до Верховної Ради; 9,27 % – уряду; 2,15 % – політичним партіям і 36,78 %!!! – опитаних громадян не довіряють нікому. Що ж стосується міської влади то на запитання "Ваше відношення до міської влади?" більшість респондентів – 65, 89 % !!! відповіли, що не довіряють місцевій владі. Це означає, що інститути державної влади, як на рівні держави, так і на рівні Севастопольського регіону не мають опори в населення. На питання "З ким Ви більше сьогодні пов'язуєте свої надії?" – більшість опитаних громадян – 46,16 % розраховують тільки на власні сили; 36,5 % – свою надію пов'язують з Президентом України і тільки 7,85 % – урядом; 6,8 % – Верховною Радою, 4,6 % – опозицією. На запитання "У чому на Ваш погляд причина нестабільності влади?" – більшість респондентів – 62,21 % причину кризи влади бачать саме у "дільожі" влади; 39,28 % – у прагненні вирішувати саме власні інтереси і проблеми; 11, 96 % – у некомпетентності кадрів; 11,42 % – опитаних причиною бачать питання, пов'язані з розподілом земельних ділянок; 7,5 % – це кар'єра. На питання "На Ваш погляд чи є корупція в органах державної влади?" – більшість респондентів – 83,42 % вважають, що влада це найбільш корумпований державний орган. Таким чином, як бачимо, довіра громадян до політичних інститутів є достатньо рідким виключенням. За останній час, початок 2011 року довіра громадян до деяких інститутів у суспільстві, її реформаційних змін явно не збільшилось, а по ряду позицій є деякий регрес. На запитання "Управління Україною повинно будуватися на (вибрати до 3-х варіантів)" переважна більшість громадян – 58,92 % (особливо старшого віку) вважають – формування громадянського суспільства; 53,37 % – розвиток демократії самоврядування; 56, 78 % вважає – укріплення виконавчої влади; 48,21 % – розширення прав регіонів; 42,85 % – розширення прав місцевих органів влади. Так, на питання: "Бачите чи Ви ростки формування громадянського суспільства в Україні?" більшість громадян вважають, що в державі – 66 %, як і в регіоні – 59 %, ще занадто рано говорити про розвиток громадянського суспільства в Україні. Таким чином, на думку громадян, так і експертів, ступінь розвитку громадянського суспільства в Україні є доволі невисоким і за нашою шкалою воно перебуває у зародковому стані. А це підтверджується той факт, що громадянське суспільство в Україні, як і у інших держав транзитивного типу ще має попереду довгий шлях свого формування. На питання "На Ваш

погляд, що сьогодні необхідно для відродження України?" (респондентам було рекомендовано вибрати лише три варіанта відповіді) більшість – 80,34 % акцент зробили саме на ліквідації корупції у владі; 54,28 % – на впровадженні реальних реформ; 69,23 % – на укріпленні влади; 44,82 % – на реструктуризації економіки [3]. Таким чином, серед опитуваних громадян Севастопольського регіону переважає тенденція розглядати як основні наслідки сьогодишньої демократизації це: погіршення матеріального і соціального положення населення, зростання корупції, недовіра інститутів влади, а також ряд інших негативних явищ соціально-економічного характеру.

З цього приводу виникає питання: *"Якщо до існуючих (традиційних) політичних інститутів кредит довіри громадян приблизно близький нулю. Що безумовно впливає на легітимність даних інститутів у суспільстві, а нових легітимних демократичних інститутів поки що немає, то – які ж інституційні утворення можуть виконувати достатньо ефективно регулятивні, інтеграційні і стабілізуючі функції?"* Для відповіді на це питання необхідно розглянути специфічний характер сучасного інституціонального процесу в українському суспільстві, сутність якого можна визначити феноменом подвійної інституціоналізації. Слід зазначити, що такі трансформаційні зміни сьогодні переживають практично всі держави пострадянського простору. Достатньо глибоко цей феномен досліджений у працях вітчизняних соціологів Е. Головахи і Н. Паніної, де відзначається, що лише при подвійній інституціоналізації забезпечується вельми своєрідна інституційна повноцінність українського суспільства, заснованому на згоді людей жити в такому інституційному просторі, де діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням існування всіх необхідних для соціальної інтеграції і стабільності атрибутів інституальності. Причому, як відмічається процес подвійної інституціоналізації – феномен тимчасовий і як такий явно гальмує процес демократичної трансформації суспільства. Створюючи рольову, нормативну і інфраструктурну переважність інституційного простору, вона постійно відтворює у більшості людей відчуття соціальної безпорадності і незадоволеності соціальним положенням. Їх згода жити в умовах подвійного інституційного навантаження є швидше вимушеною і обумовлено особливостями соціально-культурного типу, історичний досвід якого все ще зберігає страх перед остаточною відмовою від старої інституційної системи, а новий пострадянський досвід свідчить про безперспективність роздвоєного інституційного порядку. Через подвійне нормативно-рольового навантаження в пострадянському суспільстві практично не залишається місця для неоінституціоналізаційного соціального простору, який, на переконання дослідників соціального капіталу і нових соціальних рухів, і є джерелом сучасного демократичного розвитку суспільства, інституційних інновацій, що забезпечують розвиток гармонійних суспільних відносин. Пояснити такого роду соціальні феномени з погляду інституційної теорії можна двома гіпотетичними припущеннями: 1) деінституціоналізація була тільки демонстративною і не торкнулася глибинних основ інституційного порядку, внаслідок чого старі інститути в нових соціальних умовах зберегли свою регулятивну функцію; 2) становлення нових соціальних інститутів відбувалося такими ж швидкими темпами, як і руйнування старих, а тому нові інститути змогли виконати компенсаторну інтегруючу і стабілізуючу функцію [4].

Саме тому сьогоднішня недовіра більшості громадян до політичних інститутів, особливо – інститутів

державної влади, відчуття своєї безпорадності та неповноцінності перед державою, владою, залежності від її "гідних" лідерів тощо – це зворотний бік феномену подвійної інституціоналізації. Єдиний шлях підвищення рівня суспільної довіри до таких інститутів, коли останні почнуть у суспільстві набувати легітимного статусу, людського визнання – це перш за все коли їхнє інституційне заснування буде не декларативним, заснованим "зверху", а саме на згоді людей!, їхній участі у політичній діяльності!, на нових демократичних принципах та нормах!, відповідним цілям побудови демократичного суспільства, яке в Україні тільки що формується. Тільки у цьому випадку інституційна політична система почне набувати в суспільстві нового – демократичного характеру та сенсу!!!

Тут потрібні серйозні радикальні якісні перетворення. У цьому складному суперечливому процесі можливо визначити декілька важливих проблем. Але спершу слід зазначити принципову позицію, сутність якої складається у тому, що функціональність політичних інститутів втрачається з тієї причини, що учасниками процесів, як правило, у них є не стільки самі громадяни як суб'єкти політики, скільки корумповані, прагнучі влади окремі політичні сили, їх "гідні" лідери, що саме й веде до формалізації й омертвінню самоорганізаційної природи даних інститутів та самоуправлінського буття суспільства. У таких умовах, як правило, не спрацьовують не тільки косметичні трансформації, але й навіть реформи самої радикальної властивості, так, як вони охоплюють лише окремі, а то й зовнішні аспекти або процеси функціонування соціуму, залишаючи суттєве поза змінами, тим самим не спонукають до саморозвитку, а лише компенсують його відсутність і до того ж спричиняють істотні й безповоротні витрати. Вихід із цієї ситуації існує, він знайдений досвідом багатьох розвинутих держав, застосування якого в Україні відповідно вимагає творчого ідентифікованого мислення, фактичної зміни практикуючих традиційних підходів. Мова тут йде не стільки про децентралізацію й деконцентрацію інституційної системи влади, скільки у визначенні та визнанні потреби їх нового інституційного устрою в якості відправної точки, складової частини політичної трансформації.

Перша проблема, яку слід вирішити, полягає в з'ясуванні того, як і яким чином інституційна система, її політичні інститути можуть адекватно реагувати, тобто відображати, охоплювати та відтворювати систему різноманітних інтересів і намірів соціальних суб'єктів, забезпечувати здатність їх до самоорганізації та самоврядування. Головним тут для влади, її окремих інститутів управління – знайти та реалізувати в управлінських об'єктах функціональні параметри, а також важливі ресурси інтересів, впливаючи на які можна зберігати або перетворювати їхній стан. Вирішення такої проблеми вимагає, насамперед, ефективного розподілу цілей та функцій державної влади по ієрархічній піраміді її інститутів та органів. Тут необхідна концепція скоординованого механізму розвитку самостійності й відповідальності політичних інститутів на рівнях – інститутів влади, управління та місцевого самоуправління.

Одним із наявних прикладів вирішення таких завдань, що знаходяться у полі політичної трансформації України, є досвід деяких розвинутих держав, який свідчить, що їх трансформація приводять до появи інноваційних інституційних структур, що спонукають та контролюють проведення таких змін. Так, зокрема, доречним є досвід: Канади, де були створені, спеціальні оперативні виконавчі органи реформування суспільства; Нідерландів – сформуванні автономні управлінські сус-

пільні організації; Австралії – спеціальні громадянські виконавчі агентства тощо. З огляду на даний досвід України на цей час, більш доцільно в реформуванні політичної інституційної системи опиратися на вже існуючі потужні державні інститути влади, відомства, систему контролю тощо, включаючи громадські організації, механізми звітності, контролю з боку громадськості. Прикладом цього може бути Німеччина, де серед важливих способів трансформації інституційної системи "худої" держави був зроблений акцент на радикальне скорочення та раціоналізацію саме інститутів виконавчої влади федерального рівня, створення гнучкого бюджетного законодавства, скорочення чисельності держслужбовців. У Німеччині, також на основі концепції "Нова управлінська модель" наголос був зроблений саме на залучення в інститути державної влади фахівців зі сторони громадськості, введення контрактної системи та приватизації на базі результатів більш гнучкого розподілу ресурсів. Варто відмітити, що інститути влади істотно просунулися шляхом здійснення таких реформ. У Фінляндії, наприклад, вдалося скоротити на 43 % число службовців бюджетної сфери влади й зробити суттєві зміни в її інституційному устрою на макро- та мікрорівнях. Ця тенденція супроводжувалася делегуванням повноважень по прийняттю управлінських рішень від галузевих міністерств і відомств до інститутів місцевого самоврядування, що й привело до очікуваного скорочення числа службовців на рівні галузевих міністерств¹. Тут думається, що одним із головних завдань для України є, насамперед, своєчасне виявлення та використання вже наявних досягнень загальнонаціонального характеру відносно цілей і завдань реформування інституційних основ влади, готовність до налагодження ефективних відносин з інститутами регіональних адміністрацій, депутатським корпусом, а також до створення, особливо місцях та в центрі ефективних коаліцій, ділових взаємодій з недержавними організаціями.

Сьогодні в Україні, в умовах кризи політичної влади необхідно розробити в системі її інституційного устрою ряд ефективних радикальних дійових заходів, які можуть представлені в "Концепції реформування інституційної системи державної влади та управління", спрямованої на вирішення проблем, що виникли сьогодні у цій сфері відносин. Характер таких тактичних мір, повинен продемонструвати демократичну соціальну цілеспрямованість, ефективність інститутів влади саме в плані проведенні стратегії таких реформ. Прикладом щодо цього є досвід Південної Кореї, де у відповідь на економічну кризу був сформований Комітет з реформи державної влади, до складу якого ввійшли 22 фахівці-менеджери. Після публічного слухання і консультації із представниками кожної галузі державної влади, Комітет представив остаточний варіант реструктуризації інституційної системи державної влади. Національні збори прийняли Закон "Про організаційну структуру державної влади", задля якого було створено ефективну структуру інститутів влади з централізованими владними повноваженнями з одного боку, з іншого боку – орієнтацією на потреби та інтереси громадян, здатну оперативно

реагувати на зміни у суспільстві [5]. Для України, це може означати – необхідність вироблення серед інститутів влади, її лідерів, політичного плюралізму й толерантності щодо регіональних та місцевих інститутів влади, які можуть мати самостійне бачення реформування політичних відносин та влади у своєму регіоні. В цьому зв'язку цікавим для України є досвід модернізації інституційної системи влади і управління Великобританії, яка у цьому процесі досягла значних результатів. Однією із ключових ідей державної програми "Нове державне управління" є установка, що чим більш автономніші інститути політики від зовнішніх обмежень (мається на увазі центральних), тим більш реальніше і ефективніше досягати результатів і краще можуть бути використані наявні ресурси в рамках проведення реформ. Базові питання, що прагнули вирішити реформатори у сфері державної влади, пов'язанні по-перше з прийняттям персоналу на роботу, оплатою їх праці, по-друге з атестацією та підготовкою виконання управлінських рішень, їх фінансовим забезпеченням. Тут, на практиці керівники будь-якого рівня влади обов'язково звітують перед вищими, з подальшим проведенням парламентського чи громадського контролю. Здійснюється також стратегія інформаційного забезпечення модернізаційних процесів інституалізації системи влади, оцінки її діяльності та ефективності щодо поставлених раніше задач [6]. Однак, це ще не слід розглядати саме як децентралізацію чи деконцентрацію інституційну систему влади, оскільки державні службовці як і раніше входять до складу інститутів влади та звітують за результатами своєї діяльності напряму перед вищим керівництвом. Однак, слід зазначити, що ряду держав (Бразилія, Фінляндія, Нідерланди тощо) все-таки вдалося забезпечити певний перерозподіл відповідальності між різними рівнями та гілками влади, їх інститутами й позбутися ряду обов'язків із надання управлінських послуг.

Друга проблема полягає в наданні інституційній системі, такого якісного стану й таких рис, які б, *по-перше*, дозволили б весь їх потужний сукупний демократичний потенціал використати найбільш раціонально й продуктивно, а *по-друге*, спонукали б творчому, конкурентному прояву самоорганізаційних, самоуправлінських функцій громадян як суб'єктів політики. У цій частині цікавий для України той досвід Британії, коли інститути влади, у т. ч. місцевого рівня самостійно розглядають питання про доцільність тієї або іншої конкретної владно-управлінської функції, аналізують цілі та завдання, яких вони досягли, сприяють ефективності й конкурентоспроможності системи управління, обмінюються досвідом. З останніх років особливо акцентується увага саме на підвищення ефективності діяльності всієї системи інститутів влади та політичних відносин. У процесі їх модернізації за останні 6 років активно впроваджується принцип "нетерплячого відношення до посередності", що припускає суворий контроль за результатами діяльності, моніторингу послуг усіх інститутів та рівнів влади (центральных, регіональних, місцевих) для виявлення найбільш ефективного способу підвищення якості та ефективності політичних рішень. Здається, такий принцип міг би стати ключовим і в реформуванні, особливо інституційної системи влади й в Україні. До того ж варто врахувати й той факт, що всі форми оплати праці в системі влади (із досвіду провідних країн, Великобританії включно) суворо повинні бути пов'язані з кінцевими результатами діяльності її інститутів, діяльністю їх службовців. У рамках програми "Модернізація державного управління" також розпочата спроба закріпити парадигму довірливих відносин з акцентом саме на спів-

¹ Соціологічні дослідження були проведені Центром соціологічних досліджень м.Севастополя у листопаді-грудні 2008р., (в дослідженні було опитано (вибіркова сукупність) – 2500 респондентів Севастопольського регіону); березні-квітні 2009р.,(в дослідженні було опитано (вибіркова сукупність) – 450 респондентів Севастопольського регіону); та квітні-травні 2010р. У статті використанні соціологічні дані останнього дослідження (2010р.), у якому було опитано (вибіркова сукупність складала – 560 респондентів Севастопольського та Бахчисарайського регіонів) у віці від 18 до 30 років – /24,44 %/, від 31 до 45 – /23,17 %/, від 46 до 60 – /27,91 %/ ще 24,48 % респондентів у віці більше 61 року. Переважна більшість /56,03 %/ із них мають середню освіту, у 35,67 % – вищу освіту, тільки лише початкову – 1,79 %. Погіршеність складає – 2,04 %

робітництво й партнерство в Британській системі державної влади й управління. Варто врахувати й досвід інших передових держав, які підвищили також гнучкість діяльності державних інститутів влади при одночасному зосередженні уваги на здійсненні контролю саме за результатами їх діяльності. Таким прикладом є нова управлінська модель Німеччини (здійснена наростаючим підсумком знизу вверх, де регіональні, місцеві інститути влади отримали найбільших результатів у цьому напрямку), яка включає в систему оцінки інститутів влади саме результати та підсумки їх діяльності та контрактну систему відносин, пролонгація такої практики базується саме за цим принципом. Нідерланди також зробили крок у напрямку довірливої, контрактної системи практики, бюджетування служб, інституційних структур влади й управління саме на основі результатів їх діяльності. Слід також відмітити, що деякі держави, наприклад: Польща, Угорщина, Бразилія та інші з невисоким рівнем інституційності в процесі політичної трансформації вже частково вирішили такі функціональні завдання (які сьогодні є проблемними й для України): зміцнення й дотримання якісних управлінських вимог, тобто щоб вибір персоналу в інститути державної влади, просування по службі, стимулювання та визначення винагород спиралися на чіткі правила та правові норми, де значення особистих чи родинних зв'язків скорочувалось, а довіра до нормативних процесів та відносин удосконалювалась. Причому у таких державах, влада намагалася уникати голосних, вербальних заяв щодо певних досягнень у проведенні радикальних змін у сфері влади та управління. Практика показує, такі держави просувалися вперед поступово, опираючись на досягнуті поетапні результати і, як правило, найчастіше нерівномірно. Слід зазначити, загальною тенденцією для транзитних держав (за умовами близьких Україні) з відносно низьким рівнем політичної інституційності, що здійснюють реформи в сфері влади й політичних відносин є – забезпечення поступового розвитку за рахунок змін, насамперед, у законодавчій системі саме з метою легітимного закріплення й забезпечення на практиці статусу їх інституційних структур на макро- і мікрорівнях, їхній субординації та підзвітності, стимулювання та розвитку ініціатив у сфері прийняття рішень. Нідерланди, як держава з відносно високим рівнем інституціоналізації у цьому напрямку, демонструє ряд ринкових рис, коли, наприклад, підвищення винагород та професійне просування в інститутах державної влади у все більшій ступені залежить саме від конкретних результатів роботи персоналу. Відображенням такого процесу стало прийняття Закону "Про загальне державне управління" відповідно якого будь-які рішення інститутів влади можуть бути оскаржені у незалежному суді, а не за допомогою окремих процедур оскарження офіційних рішень у спеціалізованих судах. Цей закон дав громадянам право на практиці боротися судовим чином проти будь-яких незаконних рішень зі сторони інститутів влади. У цих цілях в Нідерландах навіть був створений такий інститут як "попередні апеляційні комітети" для розгляду скарг громадян у різних сферах діяльності інститутів влади (реорганізація, перехід на іншу роботу, звільнення тощо). Це різко відрізняється від сформованої ситуації в інших країнах (серед яких варто особливо виділити Канаду), де декілька інститутів влади брали активну участь у процесі реформування сфери владних відносин, нарощування її місцевого самоорганізаційного потенціалу, підготовці персоналу, проведення консультацій тощо, і ці принципи мали значення на всіх етапах проведення реформ. Інакше кажучи, дана проблема обумовлює актуальність реалізації потенціалу різного

рівня інституційних структур влади й відносин. Тут дійсно потрібний системний підхід.

Третя проблема, є більш проблемою інструментального характеру, що складається з певних процедурних методик, технологій тощо розроблених з урахуванням сучасного передового досвіду, які ефективно використовуються для забезпечення різноманіття й цілісності політичної інституційної системи. Цікавий у цій частині досвід Канади, де між, міністрами, заступниками та секретарем Таємної ради заключають контракти про досягнення конкретних результатів процесу реформування. Міністерство фінансів, діяльність якого спрямована на дотримання бюджету витрат видає директиви з питань кадрового управління для всіх внутрішньодержавних установ, відомств і, що важливо звітує перед громадськістю. Створена комісія зі справ державної служби відповідає, насамперед, за дотримання принципу здібностей і заслуг її працівників. Центр підготовки управлінських кадрів (ЦПУК), повністю відповідальний за підбір і підготовку службовців державного сектору. Слід зазначити, заздалегідь поставлені канадським урядом цілі або ж вирішення проблем, пов'язаних з реформами у секторі влади знаходять свою реалізацію. У 2000 році Канадський уряд поставив завдання скоротити бюджетний дефіцит до 24,3 млрд. дол., або на 3 % ВВП. Завдяки цьому вперше за останні роки намітилися тенденції до послідовного зниження бюджетного дефіциту. Для цього на 3 роки планувалося скоротити витрати на 29 млрд. дол. Вжиті заходи містили в собі скорочення 45 тис. державних службовців, зменшення обсягу державних службовців комерціалізації, реструктуризацію 47 інших державних організацій. Цей процес набув як адміністративного, так і політичного характеру, ціль якого полягала в тім, щоб визначити основні функції та обов'язки федерального уряду і розподілити ресурси між пріоритетними областями для забезпечення високої ефективності й економічності інститутів влади. Комітет з посадових осіб під керівництвом секретаря таємної ради (секретаря Кабінету Міністрів) розглядає доповіді кожного відомства щодо досягнення поставлених завдань реформ [7].

Таким чином, аналіз трансформації інституційної системи в Україні дозволяє стверджувати, що цей процес не належить до розряду винятково особливих явищ. Наявність проблем, що стоять сьогодні перед реформаторами України, актуалізує необхідність вивчення творчого застосування сучасного передового досвіду, особливо тих країн, які зіштовхуються з подібними проблемами. Вивчення такого досвіду свідчить, що проведення реформ у інституційній системі влади держав транзитного характеру, України зокрема, необхідна своєрідна міжнародна конвергенція, реалізація емпірично накопиченого передового сучасного міжнародного досвіду з обліком використання специфічних національних реалій, що відповідно вимагає зовсім нового ідентифікованого мислення, фактичної зміни практикуючих традиційних підходів.

У цьому контексті, на думку автора, основними перспективними тенденціями зміни сучасної інституційної політичної системи України, на думку автора, є:

- ✓ збільшення публічності й відкритості політики, діяльності інститутів влади, виконання їхніх функцій та задач;
- ✓ часткове зменшення традиційних політичних ієрархій та поширення мережної архітектури політичних інститутів;
- ✓ розвиток "корпоративної стратегії", як усередині інституційних утворень, так і на міжінституційному рівні;
- ✓ модернізація базових політичних інститутів та віртуалізація політичних процесів;

✓ зростання впливу соціокультурних та інших факторів на структуру й функціонування інститутів, політичної системи в цілому.

При цьому інституційна система політики як передумова антикризової стабільності України повинна відповідати ряду вимог:

✓ по-перше, політична інституційна система повинна бути побудована на основі критерію структурно-функціональної універсализації політичних інститутів та відносин;

✓ по-друге, інтеграція інститутів у рамках політичної системи, об'єднання їхнього функціонального потенціалу, направлено на антикризову стабільність суспільства;

✓ по-третє, формування політичної інституційної системи повинне носити конкурентний, конструктивно-спрямований демократичний характер.

✓ по-четверте, самостійність (автономність) політичних інститутів та їхня функціональна диференціація, яка збільшує адаптаційні можливості політичної системи й породжує суверенітет політичних інститутів, що у свою чергу, посилює їхні інтерактивні взаємозв'язки. Чим значніше диференціюється діяльність політичних інститутів, чим більше спеціалізовану соціальну потребу вони відображають та реалізують, зв'язно, тим збільшується їхній соціальний зв'язок, взаємозалежність та зростає системність всієї політичної інституційної системи.

Такий висновок передбачає ряд прикладних, негайних кроків, що базуються саме на науковому вивченні та творчому застосуванні сучасного апробованого передового досвіду трансформації інституційної системи в Україні:

1. Реалізувати децентралізацію і деконцентрацію інституційної системи влади на макро- та мікрорівнях. Це має супроводжуватися, насамперед, делегуванням повноважень від центральних інститутів та відомств влади до інститутів регіонального та місцевого самоврядування, із залученням саме професіоналів, наданні їм свободи для інноваційності і маневрування, створення якісно-необхідних послуг у цій сфері діяльності. Досвід закордонних країн (Великобританія, Канада, Фінляндія, Нідерланди, Ісландія, Польща тощо), свідчить, що це приведе до поступового, поетапного скорочення численності службовців, готовності до налагодження ефективних партнерських зв'язків з неурядовими організаціями, створенню ефективних коаліцій.

2. Реалізувати перегляд пріоритету ролі міністерств та центральних відомств влади у тому, що стосується практики силового тиску в прийнятті й реалізації рішень, застосування санкцій з їх боку, підвищення й установлення вимог до якості управлінських послуг. У цьому зв'язку, важливо забезпечити можливість ефективного вивчення та використання міжнародного передового досвіду, отриманого в ході реформ.

3. Впровадити у владний інституційний процес принципу професійних якостей діяльності службовців, тобто, щоб прийняття на роботу в інститути влади, просування по службі, зміцнення відповідальності і дисципліни тощо, опиралися на чіткі легітимні норми й принципи та міжнародні стандарти, їх легітимного закріплення в діяльності влади на всіх рівнях, а не визначались фактором лише особистих зв'язків, кумівництва тощо, завдяки цьому довіра до сучасної влади в Україні поступово буде збільшуватись.

4. Необхідно швидкими темпами просуватися в плані впровадження контрактної системи, використання тестування службовців у сфері діяльності інститутів влади й управління. Мають бути створені й розширені можливості наймання держслужбовців саме на умовах контрактів з фіксованим строком перебування на посаді, діяльність яких повинна періодично піддаватися

аналізу і ревізії для визначення ефективної інституційної структури й кращих механізмів їх функціонування.

5. В інституційній системі державної влади й управління необхідно практикувати принцип оплати саме за результатами діяльності, де весь персонал повинен найматися, просуватися службовими сходами і базуватися саме на принципах: "оплати за результатом діяльності", "нетерпячого відношення до посередності" тощо.

6. З метою зміцнення орієнтації на результативність і відповідальність у системі влади як на рівні центрального держапарату, так і в окремих місцевих державних органах (міських та районних державних адміністрацій, їхніх управлінь, відділів тощо) варто негайно впроваджувати практику подання щорічних звітів про результати їх діяльності, використання бюджетних коштів, забезпечення більш високої прозорості. Тут рівень прозорості в цілому повинен зростати завдяки більш широкому доступу громадськості до даних про результати діяльності інститутів влади.

7. Ще одним важливим кроком у проведенні трансформації інституційної системи є зміцнення системи стримувань і противаг. Сюди варто включити розширення повноважень зовнішніх незалежних аудиторських відомств, що здійснюють контроль діяльності інститутів влади. Прикладом, може служити досвід підвищення ролі фінансового управління, що інспектує діяльність уряду Великобританії, його місцевих органів влади, що вивчається незалежним аудитором, підлягає його постійному інспектуванню.

Нарешті, треба зазначити як аксіому й те, що трансформація інституційної системи є системним процесом. Системний аналіз спонукує по-новому глянути на зміст та перспективи кожного конкретного політичного інституту й на інституційну систему у цілому. При цьому особлива увага повинна приділятися таким аспектам, які можливо було б визначити як різновекторність організаційних і самоорганізаційних змін інституційної системи соціуму. Це означає перенесення акценту з організаційної визначеності інституційної системи саме на її самоорганізаційну процесуальність, тобто, по – суті з інституційної статички на інституційну динаміку. Такий зсув акценту аналізу досліджуваної проблематики надає через зростаючу увагу до неформальної та нелінійної практики формування сучасної інституційної політики. Цей підхід можна розглядати як ключовий момент, який корінним чином змінює дизайн та складну динаміку сучасної інституційної картини – від традиційно-формальних інституційних утворень до нових, модерних з наявністю перехідних (транзитивних) форм їх існування. Проте дана нелінійно – прогресивна схема політичної транзитивності України повинна бути завжди доповнюватися обліком цивілізаційно-демократичного аспекту, що накладає значний відбиток на суть і конфігурацію сучасної інституційної системи.

1. Головаха Е., Панина И. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №4 – С. 9-10; 2. Ростю Д. Переход к демократии: попытка динамической модели // Полис. 1996. – №5 – С. 6-7; 3. Там само; 4. Головаха Е., Панина И. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе // Указ. твір. – С. 16-17; 5. Petrie Murray and David Webber. 2001. "Review of Evidence on Broad Outcome of Public Sector Management Regime" [Електронне видання] – Режим доступу: <http://www.treasury.govt.nz/workpapers/2001/01-6.asp>. The Treasury / Wellington; 6. Scott Graham. 2001. Management in New Zealand: Lessons and Challenges [Електронне видання] – Режим доступу: http://www.nzbr.org.nz/dokuments/publications-2001/public_management.pdf. Wellington: New Zealand Business Roundtable; 3. Secretariat, Treasury Board. 2001. "Treasury Board Secretariat Organization". [Електронне видання] – Режим доступу: http://www.tbs-sct.gc.ca/www/strucdes_e.html. Access Date: July 21, 2001. Last. Update: March 8, 2001; 7. Dean Alan. 2001. The Organization and Management of Executive Departments. Washington, DC: National academy of Public Administration. dos Santos, Luiz Albrto. Reforma Administrativa No Contexto Da Democracia. Brasilia: DIAP and Arko Advice Editorial.

КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНА БІНАРНІСТЬ СЕНСІВ-ЗНАЧЕНЬ ПОНЯТТЯ "НАЦІЯ": ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ

У статті запропоновано аналіз етимології культурно-політичної бінарності сучасного поняття "нація".

Ключові слова: поняття "нація", культурна нація, етнічна нація, станова нація, політична нація, громадянська нація, культурно-політична бінарність нації.

В статье предложен анализ этимологии культурно-политической бинарности современного понятия "нация".

Ключевые слова: понятие "нация", культурная нация, этническая нация, становая нация, политическая нация, гражданская нация, культурно-политическая бинарность нации.

The article presents analysis of the etymology of the cultural and political banality of the modern concept of "nation".

Keywords: concept "nation", cultural nation, ethnic nation, political nation, civil nation, cultural-political binarity of the nation.

У рамках аналізу теоретичної моделі "культурно-політичної бінарності" націогенезу та національних утворень, яка стала парадигмальною в націології останнього століття, дослідження етимології поняття "нація" є досить актуальним, а наявна література переконливо свідчить про те, що еволюція і трансформації більшості феноменів "національного", а також багатовікові наукові пошуки характеризувалися постулюванням ідей та створенням такого категоріального апарату "науки про нації", які особливою мірою концептуально фіксували роль і взаємозв'язок культурних і соціально-політичних відносин та інститутів у процесах національного розвитку.

Науковий інтерес щодо утворення та численних трансформацій сенсів-значень терміна "нація" обумовлений насамперед тим, що "в історії мінливого поняття міститься вирішальний відрізок самої історії нації" [1], через що етимологія слова "нація" й дає додаткові аналітичні можливості для дослідження логіки виникнення та оцінки специфіки шляхів формування, а також розуміння субстанціональної природи того феномену, який називають "національною спільнотою". Щодо цього аспекту теорії досить слушно висловився відомий націолог Л. Ребет, який зазначив, що "розгляд явища нації... слід почати від представлення історії слова "нація"; у ній, крім того, "лежить частинно й історія змісту цього поняття". А окреслюючи приписи щодо аналізу проблеми, він заявив: "Значення слова "нація" мінялося. Бувши в ужитку побіч іншого, спорідненого слова "народ" (латинське *populus*, французьке *peuple*, англійське *people*, німецьке *folk*), воно чергувалось із ним та міняло при тому своє значення" [2].

У контексті сказаного так само треба враховувати й ті особливі реалії, що, по-перше, "у романські мови" слово "нація" прийшло з латині ("латинське слово *natio*" означало родо-належність, ...у середньовічних джерелах мало те ж значення, що й *"gentes"*), а "в усіх інших мовах воно є іноземним або запозиченим". По-друге, "...у численних мовах існує неточність і неясність щодо поняття "нація", а "слово нація набуває свого конкретного значення тільки в історико-культурному контексті" [3].

Як показує аналіз, власне в лексичному аспекті "бінарний" пояснювальний підхід послідовно акумулював той основний зміст та значення терміна "нація", що напрацьовувалися в ході двохтисячолітньої етнокультурної та політичної історії світу, у той час як його введення в науковий обіг як поняття сучасного політичного дискурсу стало, по суті, певним логічним завершенням діалектики тривалої історії смислових перетворень, взаємозв'язків та взаємодоповнень уявлень про "націю" і "народ" як про етнокультурні та політичні явища. Зокрема, як підкреслює всесвітньо відомий філософ Ю. Габермас, "сучасне поняття "нації" виникло як спадщина суперечливої історії його куль-

турного, а також політичного значення", тому "аж ніяк не випадково", що воно "має подвійне значення – *Volknation* і *Staatsnation*, тобто до-політичної нації та громадян, що володіють юридичними повноваженнями", або, точніше, "нацією громадян держави" [4].

Інший дослідник – представник російського науково-го співтовариства В. С. Малахов, також указуючи на теоретико-методологічне значення бінарних смислових складових, що містяться в терміні "нація" і що істотно вплинули на розвиток сучасної націології, зазначає, що в ньому "одночасно присутні два значення: (державно-) політичної і (культурно-) етнічної спільності". "Відмінності в розумінні "сутності" нації, – зазначає науковець, – визначаються тим, на якому з цих значень роблять наголос. З цієї відмінності постали дві концепції, або дві моделі нації – "громадянська", або політична, з одного боку, та "етнічна", з іншого. Першу з них прийнято називати також "французькою", другу – "німецькою" [5].

Висновки, зроблені В. С. Малаховим, не є унікальними. Подібні інтерпретації культурно-політичної бінарності націогенезу, а також поділу націй на "культурні" (етнічні) та "політичні" ("державні"), виділення відповідних для них ідеологем і концептів, що утворюють базові сенси-значення поняття "нація", зустрічаються в роботах останніх десятиліть у великій кількості як зарубіжних, так і вітчизняних учених, наприклад, П. Альтера, У. Альтерматта, В. Ачкасова, Дж. Бройї, Р. Брюейкера, В. Велімського, Ю. Габермаса, Дж. Гатчинсона, Е. Геллера, Е. Гобсбаума, Л. Грінфельда, О. Картунова, В. Г. Касьянова, Г. Кона, В. Коннора, Я. Крейчі, О. Майборода, В. С. Малахова, І. Онищенко, К. Помяна, С. Рейнгольдс, Х. М. Росалеса, Х. Сеттон-Уотсона, Е. Сміта, Е. Яна й дуже багатьох інших.

Зокрема, згідно з узагальненою оцінкою українського дослідника В. Г. Касьянова, процеси формування та трансформації змісту та значень терміна "нація" постали у вигляді "двох основних лексичних традицій у його вживанні. "Кожна з них, – стверджує він, – відображала певні політичні й культурні традиції, ...мала власні "сфери впливу" в науці, політиці, на рівні побутової свідомості". Перша з європейських традицій, як зазначає вчений, являла собою утвердження "етатистського значення слова "нація". Її суть полягає в тому, що "англійська й французька мови... культивували передусім політичне значення терміна "нація", і саме в них це слово стало синонімом суверенності народу, незалежності держави, стало, зрештою, політичним символом. Етнічні складники терміна не відігравали суттєвої ролі... Рівність прав різних етнічних груп гарантувалася належністю до однієї – політичної "нації". ...Саме в цьому випадку тисячолітня межа між поняттями *natio* та *populus* зникла. "Нація" стала синонімом "народу". Крім того, "у XIX ст. поняття "нація", – підкреслює дослідник, – дедалі частіше (наприклад, у Франції, США та Англії) стало отожднюватися з поняттям "держави". І цим, по суті,

була продовжена "подальша семантична "етатизація" слова, розпочата в попередні часи" [6].

На відміну від "етатистської" тенденції у процесах становлення сучасного змісту поняття "нація", робить висновок Г. В. Касьянов, виникла й інша тенденція ("вже за нових часів", в "епоху націоналізму", спочатку в Німеччині). Вона характеризувалася тим, що національне утворення стали розуміти "не за політичною ознакою (як єдність суверенного народу та його держави), а за такими характеристиками, як спільність мови, культури, традицій", тобто як "культурно-мовну спільноту". Причому самі терміни "нація" (*Nation*) і "державна" (*Staat*), підкреслює дослідник, "у німецькій мові, на відміну від англійської і французької, не були тотожними. ...Слово "нація" тут здебільшого було синонімом слова "народ". Воно ототожнювалося передусім із культурно-мовними спільнотами...". У свою чергу, під німецьким духовно-просвітницьким впливом згадані етнокультурні сенси-значення терміну "нація" стали домінувати серед "народів Центрально-Східної Європи, які у другій половині XIX ст. вступили у фазу так званого національного відродження і яким доводилося робити наголос на культурних і мовних компонентах цього відродження..." [7].

Погоджуючись із наведеним вище, а також аналогічними висновками інших учених, можемо констатувати, що, якщо розглядати етимологію поняття "нація" в діалектиці лексичного відображення та ідейного забезпечення націогенезу та національно-державного будівництва (що утворюють бінарну для Європи опозицію "Захід – Схід"), то можна виявити як особливе в тенденціях розвитку, так і загальне в тих уявленнях про природу національної спільноти, що сформувалися на даний час. І це полягає в тому, що взаємозв'язані, але певною мірою протилежні в їх спрямованості способи націогенезу ("від держави до нації та від нації до держави"), сприяли не лише відносній автономності, самодостатності, іноді навіть і протилежності "етнічного" ("культурного") та "політичного" (від "громадянського" до "етатистського") сенсів-значень поняття і слововживання наукового концепту "нація", але і їх активній інтеграції, взаємопроникненню та взаємодоповненню, що в кінцевому, сучасному історичному підсумку, призвело до набуття ними виразної "культурно-політичної" бінарності.

Отже, узагальнюючи численні оцінки та висновки авторитетних зарубіжних і вітчизняних учених стосовно еволюційної історії формування змісту поняття "нація", зазначимо, що у своєму античному першопочатку слово "нація" набуло етнокультурного, головним чином, до-політичного значення, яке воно зберігало і розширювало протягом середньовіччя та епохи Нового часу. Окрім того, в історії таких процесів етнізації, як акультурації, тобто поступового насичення слова і терміна "нація" етнокультурним змістом і значенням, видається можливим, на нашу думку, виділити два основні етапи.

Перший із них – це його початкове етнокультурне (етнологічне, етніцистське та примордіалістське – з позицій сучасних теорій) значення. Воно з'явився ще за часів римської античності і продовжило свій додатковий смисловий розвиток і збагачення протягом усього середньовіччя. Лексично така тенденція була виражена в номінативній подібності вживання слів "gens", "natio" (висхідному до "nasci" – народжений) і "lingua". Ними фіксували й позначали окремі племена, народності, а пізніше представників різноманітних середньовічних об'єднань ("nationis"), зокрема студентів, духівництва, членів професійних корпорацій тощо, які умовно відносили до окремих груп з точки зору "спільності організуючого їх начала". Найбільш поширеними

"критеріями" в такій середньовічній систематизації національної належності були: "кровна спорідненість", "колективний родовід або місце народження", "земля" чи "країна походження", спільність "мови", "звичаїв, традицій та вдач", "законів", "колективних вірувань". До сказаного слід додати також і те, що слово "нація" протягом багатьох століть мало як етнокультурне позитивне, так і негативне призначення щодо поділу людей на "свої" та "чужі" спільноти [8].

Другий етап у розвитку етнокультурних сенсів-значень пов'язаний із введенням і використанням поняття "народ", і в його контексті слововживання терміну "нація", (особливо І. Гердером, німецькими романтиками та в німецькій класичній філософії) для позначення – з позицій концепту та ідеології "духу народу" в межах філософської моделі всевітньо-історичного процесу – етнокультурної, мовної та ментальної спільноти населення [9]. При цьому в ряді регіонів Європи (особливо Південної та Східної) чітко проявилася концептуальна й лексична тенденція зближення, зростаючої синонімізації етнокультурного значення термінів "народ" і "нація", з одного боку, та їх ідейно-смислове протиставлення поняттю та феномену "державна", – з іншого. Зокрема, Л. Ребет зазначав, що "в Німеччині, слово "нація"", "в протилежність до Франції... ніколи не зіпхнуло слова "народ" на нижчий щабель", і його німці "вживають, подібно як і в Англії, як синонім до слова "нація"". Окрім того, в Німеччині, підкреслює націолог, поняття "нація" і "народ" "кристалізувалися інакше, ніж в Англії і Франції". "Коли в Англії, – пише він, – слова "народ" і "нація" набирали значення в процесі історичного росту англійської нації, а у Франції шляхом політичних процесів, завершених революцією, в Німеччині національне дозрівання проходило ще в той час у стихійних, вегетативних формах. Це помітне і в німецькій термінології, де слово "народ" огорнуто романтизмом, довго ще переважало слово "нація"". Що ж стосується причин згаданої лексичної тенденції, то Л. Ребет стверджує, що "німецька спільнота... витворила і захопилася містичною думкою про "дух народу". Навколо цієї думки в добу романтизму організувалася німецька національна свідомість, поки наука Гегеля з його культом держави її не заступила" [10].

Поряд із окресленими вище тенденціями й етапами становлення етнокультурних сенсів-значень, поняття "нація", ще до початку епохи Нового часу, набуло й особливого політичного змісту і значення. І так само в цих процесах "політизації" поняття "нація" видається теоретично виправданим виділення двох основних стадій.

Перша з них – запровадження і застосування поняття "нація" для позначення особливого політико-правового положення панівних станів у феодальних державах Європи ("нація знаті", "становна" або "дворянська нація"). У цьому випадку поняття "нація" використовувалося для фіксації статусу тих груп населення в європейських країнах, які мали політичну самосвідомість, здійснювали активну політичну участь, були колективними суб'єктами суверенітету. Так, за версією О. Данна, з XIV століття в багатьох європейських державах політично пануючі феодальні стани, "у яких все більш міцніла земельна національна свідомість, організовувалися в парламенти (ландтаг, рейхстаг, сейм, Генеральні штати), виступаючи як політичні представники своїх земель і своєї нації. Тим самим відбулася інституціоналізація поняття нації в політичному значенні цього слова: під "нацією" стали розуміти ту частину суспільства, яка була носієм державності та державного суверенітету" [11].

Тут треба зазначити, що "становна політична нація", в залежності від авторської теоретичної та ідеологічної

позиції, інтерпретується або як реальність середньовіччя, або як ідеологема, політичний міф, поняття-ідея, що організовує самосвідомість панівних груп феодального суспільства. Для прикладу, "аристократична" і "політична суть" нації була полемічно яскраво заявлена ще релігійним реформатором Мартіном Лютером (1520 р.), відомим графом де Местром, який проголосив: "Нація – це суверен і аристократія". Або, наприклад, В. Старосольський, який підкреслив: "Аристократія творить сурогат нації у сучасному розумінню: націю "виключно політичну", яка по суті є bliщю таким же другим націям як власний народній масі" [12]. А академік колишньої НДР А. Козінг із марксистських позицій зазначав, що "всупереч реальному розвитку нації, що відбувався в результаті виникнення капіталістичного способу виробництва, ...знатний прошарок став претендувати на найменування нації, оскільки воно набуло великої суспільної значущості" [13]. Сучасний же російський дослідник В. А. Ачкасов стверджує, що "термін "нація", починаючи з XV століття, використовувався аристократією все більшою мірою в політичних цілях. Політична концепція "нації" також охоплювала тих, хто мав можливість брати участь у політичному житті і мав частку у відправленні суверенітету. Вона здійснювала серйозний вплив на процес формування національної держави" [14]. Зауважимо, що наявність станової нації у феодальному суспільстві визнавалася навіть тими творцями моделей націогенезу, які вважали, що національна спільнота – це утворення суто культурно-психологічне. Наприклад, австромарксист О. Бауер заявив, що "культурна спільність всіх тих, хто вів лицарський спосіб життя – ось що об'єднало панівні класи всіх німців, ось той зв'язок, який вперше згуртував усіх німців в одну націю" [15].

Другий і найбільш значущий етап, навіть найважливіша стадія в утворенні основного змістового стрижня сучасного значення поняття "нація" характеризується процесами, які за своєю природою представляли його загальнодемократичну політизацію та ідеологізацію. І в цьому випадку достатньо показово, що в епоху визрівання буржуазних революцій на Заході поняття "нація" стали теоретично розробляти і цілеспрямовано використовувати з метою ідейно-політичної консолідації й мобілізації населення територіально-державних утворень (народу) на боротьбу за встановлення його політико-правового суверенітету. За його фундаментальною суттю, такий процес являв собою перехід, шляхом знищення феодальних порядків (принципів організації та функціонування "ancien régime" в реаліях західної цивілізації), основної маси населення – народу – зі стану підданих до статусу громадян. Це, власне, й означало перетворення народу, який ставав політично активною та свідомою соціальною більшістю, у "політичну", "громадянську" націю (у деяких інтерпретаціях – так звану "націю-державу"). В умовах даного етапу націогенезу й національно-державного будівництва також відбувалося інтенсивне зближення в семантиці і слововживанні понять "народ" і "нація". Причому, головним чином, на основі соціально-політичного, громадянсько-правового змісту останнього. Бо саме за народом як сувереним політико-правовим співтовариством, найчастіше – особливо в реаліях західноєвропейської моделі поступу демократії – завдяки лексицону теоретиків і практиків політики, нормативно-правових актів, і закріплювалася назва "нація". [16]. Хоча, підкреслимо, що з кінця XVIII – першої третини XIX сторіч (передусім у дискурсі гуманітарної науки країн Європи), завдяки збереженню традиційних або привнесених нових етнокультурних сенсів-значень, почав утворюватися додатковий вимір синімізації змісту обох термінів.

Безсумнівно, у теоріях націй і націоналізму XX століття ідейні сутність і логіка історії перетворення "народу" в "націю", а також діалектика взаємозв'язку їх політичних та етнокультурних сенсів-значень, набула досить різноманітного концептуального обґрунтування і тлумачення. А в літературі з цієї проблеми (як прояв своєрідності теоретико-методологічних настанов різних парадигм) представлено багато точок зору і трактувань. Але серед них можна виділити декілька найбільш поширених підходів.

Один із них – це інтерпретація механізмів утворення націй (і базового змісту їх загального концепту) виключно як процесу та результату фундаментальної політизації, політичної інституціоналізації етнокультурних утворень (іменованих "національністю", "народом"). При цьому, в одному випадку, пропонується етатизоване тлумачення поняття "політична нація", як, у її еволюційному підсумку, деякі автори трактують як "націю-державу". В іншому випадку, у більш ліберальних варіантах, пропонують її розуміння й термінологічне позначення як "громадянську націю".

Так, у межах вищезазначеного підходу вже давно (починаючи ще з кінця XIX ст.) сформувалася група концепцій, чиї автори досить стандартно фіксують сенси-значення поняття "нація", відповідно і пропонують своє бачення логіки взаємозв'язку етнокультурних передумов і політичних чинників появи його реального аналога. Її визначають як "народ" (інтерпретований етнологічно, етнопсихологічно, етносоціологічно тощо), який уже "володіє державою", "прагне її створити або зберегти", "має політичну свідомість та домагається права на державність", "вимагає політичного самовизначення" (П. Альтер, Л. Гумплович, К. Дойч, Катенбуш, Є. Майер, Е. Хаас, В. Старосольський та ін.). Але, незважаючи на різноманітність специфічних нюансів трактувань, все ж їх основний ідеологічний і теоретичний постулат досить типовий. Він зводиться до того, як зазначив український етнополітолог із західної діаспори А. Княжинський, що дослідники "різницю між нацією й народом, як додуманими ступенями розвитку етнічної спільноти, шукали за виявом тієї активності та знайшли її у власній державності народів, або хоч би у прямуванні до неї" [17].

Певною альтернативою вищенаведеним теоретичним моделям постає концепція німецького "історика політики" О. Данна. Концептуальним акцентом у ній слугує ідея про те, що перетворення "політичного співтовариства" в "державне суспільство" і, отже, поява основних історичних типів "політичних націй" та відповідних сенсів-значень цього поняття, відбувалося виключно внаслідок політичної модернізації. І, відповідно до даннєвських теоретичних приписів, той, хто стає суб'єктом суверенної політичної влади в межах територіальної держави; той, хто реалізує її через право представництва його соціальної групи у вищому законодавчому органі країни, той і є політичною нацією. У "феодальній становій державі" – це дворянство (для німецької нації – "князі"), у капіталістичному суспільстві – спочатку буржуазія. Звідси поява феномену "буржуазна нація". І, нарешті, у сучасному західному суспільстві як універсальний наслідок західної політичної історії – утвердження загального виборчого права і соціально-політичної рівності громадян, удосконалення механізмів прямої і представницької демократії, формування спільної громадянської політичної культури, посилення політичних функцій громадянського суспільства – відбувається конститування "громадянської нації". Таким чином, згідно з цим та подібними до нього тлумаченнями, процеси націогенезу обумовлені лише видозмінами суспільно-політич-

ної природи суб'єкта державного суверенітету і формуванням у нього загальної політичної (тільки номінально – "національної") самосвідомості та культури, що нібито історично наочно й виявлялося у специфіці назви та змісті поняття "нація". Як правило, у концепціях такого характеру роль спільності культури для об'єднання людей у національну спільноту не заперечується, тільки абсолютизується роль однієї з її складових, а саме статус конституюючих націю, тобто "націєтворчих зв'язків" (які реально властиві ще й елементам "народної", "етнічної культури"), надається виключно структурним елементам і функціональним можливостям "культури політичної". До речі, вельми показово, що, наприклад, О. Данн у своєму теоретичному обґрунтуванні націогенезу та інтерпретації природи нації повністю відкидає такий класичний, майже аксіоматичний, постулат "німецької школи", згідно з яким фундаментальним змістом поняття "народ" і "нація" є уявлення про етнокультурну, насамперед мовну, спільність людей. Особливо ж політолог із ФРН підкреслює, що за тих обставин, за яких "утворення національної держави аж до 1870 року все відкладалося, ... визначення нації залишалося дилемою німецької історії". Як безпосередній наслідок цього й виникла така хибна або, у термінах О. Дана, "ерзац-дефініція", відповідно до якої "німецька нація тлумачилася як *мовна та культурна спільнота*". Крім того, висловлювання "*німецький народ*", певнено констатує він, "стало вживатися лише з другої половини XVIII сторіччя, причому як політичне поняття. Воно позначає лише частину німецькомовного населення". Але через те, що існуюча "німецькомовна спільність" включає до себе декілька народів та народностей, то її "неможливо вважати *одним* німецьким народом", саме так, як і відповідне поняття визнати науково правомірним та теоретично змістовним [18].

Ще одна поширена в націології модель пояснює формування сучасного змісту поняття "нація" як багатомірний процес взаємопов'язаної культурно-політичної його трансформації, тобто являє собою своєрідний ідейний синтез, що відбувався в межах різноманітних націоналістичних проєктів епохи демократичних перетворень і під впливом яких, на думку дослідників, здійснювалося оновлення традиційних етнічних і середньовічних політичних значень поняття "нація". Так, за оцінками Е. Яна, "поряд із територіальним і пізніше державним тлумаченнями нації", "що виникли в середньовіччі", "завжди зберігалася її первісне етнічне розуміння". Відповідно до нього, "етнос (часто іменований народом чи нацією) як союз людей характеризується такими незалежними від територіальної належності рисами, як спільність походження (близькоспоріднені стосунки), традицій і звичаїв, часом конфесії та, особливо, мови". Соціально-політично "етнічний" погляд на націю, вказує німецький дослідник, актуалізувався лише в епоху Просвітництва і під впливом Французької революції, які "поклали початок відродженню культури та зростанню її значущості на противагу до культури придворної та церковної", а "уніфіковані стандартні писемні мови за зразком класичних духовні лідери етнічних ("національних") рухів, які орієнтувалися головним чином на селянську культуру, розробляли на основі одного або кількох наріч". Уже потім, у XIX – XX століттях, "найбільші культурно-етнічні рухи перетворюються на національно-політичні, які висувають вимогу власної національної держави. Вони вважають етнопатрію справжнім "власником" нації-держави..." [19].

У порівнянні з наведеними вище теоретичними позиціями, достатньо переконливою є точка зору Ю. Габермаса, який доводить, що з метою демократичної

трансформації середньовічного станово-політичного значення поняття "нація" і було винайдено його "народно-етнокультурне" тлумачення. Головним чином, згідно з концепцією філософа, республіканські реалії, що народжувалися в Європі, та глобальні завдання створення нової західної світосистеми обумовлювали несприйняття феномену та поняття "Adelsnation", викликали об'єктивну потребу у принципово іншому способі політизації ідей-проєкту та поняття "нації" – завдяки поширенню його на спільність всього народу. Або, як пише вчений, на порядку денному світової історії актуалізувалося питання про "демократичне перетворення Adelsnation, нації знаті, на Volksnation, націю народу" [20].

Реалізація згаданих "запитів" демократичного процесу, вважає Ю. Габермас, об'єктивно зажадала створення, а потім ефективно забезпечила використання не тільки політико-правової доктрини "суверенітету народу", але й (як соціально-політичні чинники та генератори модернізації) відповідних міфологем про його (народу) етнокультурну єдність. Таким чином, і проявилось те, що для трансформації "дворянської нації" в "націю народу" знадобився "винахід" в останні десятиліття XVIII і протягом XIX століття "незначною кількістю вчених, публіцистів і поетів "етнічної нації". Або, в інших термінах філософа – "культурних символів народу" (як основи для "етнокультурної ідентифікації", "національної самосвідомості") у вигляді "романтичних міфів" про "дух народу", "дух нації". У цілому, ідея такої "нації", зазначає Ю. Габермас, стала стрижнем уже нової щодо її змісту ідеології (тобто конструкту, що базувався на синтезі етнокультурного та соціально-політичного значень ідей та поняття "нація"), яка "зіграла роль каталізатора для трансформації ранньої держави Нового часу в демократичну республіку", оскільки породила ілюзію "культурної ідентичності", за допомогою якої й була "забезпечена єдина суспільна основа для політичної ідентичності республіки". В історично-загальному демократичному процесі таке "національне саморозуміння", підкреслює філософ, сформувало той культурний контекст, у якому з підданих могли вийти політично активні громадяни, бо "лише належність до "нації" встановлювала певний солідарний зв'язок між людьми, що доти були чужі один одному" [21].

Підбиваючи певні підсумки аналізу етимології поняття "нація", а також враховуючи наявність численних розбіжностей в авторських інтерпретаціях націогенезу й національно-державного будівництва, особливого дослідницького бачення природи національно-консолідуючих зв'язків та їх ідейного відображення, можемо констатувати, що сучасний концепт нації являє собою сформований тривалою історією бінарний словесний синтез. Його суть полягає в тому, що в сучасному понятті "нація" тісно переплелися й були концептуально зафіксовані уявлення про національну спільноту і як про етнокультурне, і як про державно-політичне та громадянсько-правове утворення. У ньому, в інтегрованих сенсах-значеннях змістовно проявилось те, що в реаліях практики нації стали спільнотами, які консолідуються етнокультурними та громадянсько-політичними зв'язками, національною самосвідомістю у її етнічних та загальногромадянських патріотичних складових, і конститууються у формі національних держав – цього домінантного інституціонального типу, а також способу демократичного самовизначення в умовах сучасної світосистеми.

1. Козин А. Нация в истории и современности. – М.: Прогресс, 1978. – С. 36; 2. Ребет Л. Теорія нації. – Л., 1997. – С. 7; 3. Альтерматт У. Етнопатріалізм в Європі. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2000. – С. 33, 32; 4. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его дос-

тиження і предели. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства // Нации и национализм. – М.: Праксис, 2002. – С. 365; 5. Малахов В. С. Национализм как политическая идеология. – М.: КДУ, 2005. – С. 23; 6. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – С. 35-36; 7. Там само. – С. 36-37; 8. Див.: Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. – СПб.: Наука, 2001. – С. 204; Козинга А. Нация в истории и современности... // Указ. твір. – С. 36-37; 9. Див.: Вилков В. Ю. Ідейно-теоретичні засади та політико-ідеологічна сутність концепції "духу народу" // Політологічний вісник. – Вип. 14. – К.: Т-во "Знання" України, 2003. – С. 174-181; Вилков В. Ю. Западная националогия XX столетия: концептуальные портреты. – К.: Видавец Карпенко В. М., 2008. – С. 119-128, 283-288, 306-307; 10. Ребет Л. Теорія нації... // Указ. твір. – С. 19; 11. Данн О. Нации и национализм в Германии 1770-1990. – СПб.: Наука, 2003. – С. 33; 12. Старосольский В. Теорія нації. – Нью-Йорк; Київ: Наук. т-во ім. Т. Шевченка: Вища шк., 1988. – С. 105; 13. Козинга А. Нация в истории и современности // Указ.

твір. – С. 38; 14. Ачкасов В. А. Этнополитология. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. – С. 87-88; 15. Бауэр Отто. Национальный вопрос и социал-демократия. – СПб., 1909. – С. 43; 16. Див.: Вилков В. Ю. Западная националогия XX столетия: концептуальные портреты // Указ. твір; 17. Княжинський А. Дух нації. Соціологічно-етнопсихологічна студія. – Нью-Йорк – Філадельфія – Мюнхен.: Наук. тов-во ім. Шевченка, 1959. – С. 137; 18. Данн О. Нации и национализм в Германии 1770-1990. // Указ. твір. – С. 30, 9; 19. Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство // Полис, 2000, – № 1, – С. 116; 20. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. // Указ. твір. – С. 366; 21. Хабермас Ю. Вовлечение другого... // Указ. твір. – С. 205-208; Хабермас Ю. Постнациональная констелляция и будущее демократии // Политические работы. – М.: Праксис, 2005. – С. 277; Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. // Указ. твір. – С. 370.

Надійшла до редколегії 02.02.2011 р.

В. П. Гончарук, канд. політ. наук, доц., КНУ ім. Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ДВОПАРТІЙНИХ СИСТЕМ США ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

В статті здійснюється порівняльний аналіз двопартійних систем США та Великобританії. Зазначаються історичні етапи розвитку двопартійності в США та Великобританії, відмінні та спільні риси партійних систем обох країн. На прикладі США виокремлюються електорально-правові механізми сталого функціонування двопартійності.

Ключові слова: партійна система, двопартійність, вибори, виборчі системи, форма державного правління, електоральні механізми, праймеріз.

В статье осуществляется сравнительный анализ двухпартийных систем США и Великобритании. Отмечаются исторические этапы развития двухпартийности в США и Великобритании, различные и общие черты партийных систем обеих стран. На примере США выделяются электорально-правовые механизмы устойчивого функционирования двухпартийности.

Ключевые слова: партийная система, двухпартийность, выборы, избирательные системы, форма государственного правления, электоральные механизмы, праймериз.

The article provides comparative analysis of the two-party systems in the USA and Britain. The author indicates the historical periods of the two-party system development in the USA and Britain, as well as distinctive features and generalities of the both systems. Using as an illustration the USA author highlights electoral and legislative mechanisms of stabilized functioning of the two-party system.

Keywords: party system, two-party system, elections, electoral systems, form of government, electoral mechanisms, primary.

Явище двопартійності має достатньо тривалу історію дослідження, адже двопартійність постала як перша форма функціонування сучасних політичних партій. Класичними роботами даного напрямку вважаються праці М. Вебера, М. Дюверже, Дж. Сарторі. Проте двопартійність при наявності спільних рис, має достатньо суттєві відмінності навіть в країнах, де вона вважається "класичною" – США та Великобританія. При широкому висвітленні даної проблематики сутнісні характеристики двопартійних систем зазвичай узагальнюються і переносяться на окремі країни, не враховуючи відповідності/невідповідності цих характеристик для країн дослідження.

Тому існує необхідність на прикладі США та Великобританії показати шляхи становлення двопартійних систем, виокремити спільні та відмінні, з'ясувати особливості функціонування політичних партій в обох країнах та перспективи розвитку двопартійності в Великобританії та США найближчим часом. Використовуючи досвід Великобританії та США, визначити електорально-правові механізми сталого функціонування двопартійної системи.

Після парламентських виборів 2010 р. в Великобританії, внаслідок яких уряд був сформований із представників двох політичних партій – консервативної та ліберально-демократичної, значна кількість дослідників почала говорити про відхід Великобританії від традиційної двопартійної системи. Така точка зору є далеко не першою спробою ревізувати партійну систему Великобританії. При цьому, якщо в 80-х рр. внаслідок тривалого урядування консерваторів лунали думки про перехід Великобританії до системи домінування, то з середини 2000-х, коли за ліберальних-демократів почали віддавати голоси 20 % виборців, виникли розмови про перехід Великобританії до двох з половиною партійної системи [1].

США, натомість, має сталу двопартійну систему, яка залишається практично незмінною із виникнення політичних партій в Америці.

США й Великобританія є поодинокими країнами, де формат партійних систем має тривалу понад столітню історію. Сама двопартійна система багатьма дослідниками визначається як найбільш ефективна та стабільна [2], що вимагає додаткових наукових досліджень, в тому числі в контексті можливості встановлення двопартійної системи в Україні.

Підвалинами виникнення двопартійних систем США та Великобританії називають політичні традиції, гомогенну політичну культуру та низку електорально-правових механізмів головним із яких відзначають домінування мажоритарної виборчої системи відносно більшості при формуванні парламенту країни. Проте двопартійність в США та Великобританії має суттєві відмінності.

І в США, і в Великобританії двопартійність склалась як історичне явище, при цьому на законодавчому рівні функціонування не лише двопартійних систем, але і взагалі партій початково жодним чином не передбачалось, як в цілому в політичній системі, так і на рівні парламенту зокрема. І в Конституції США, і в конституційних законах Великобританії взагалі жодних згадок про партії не існує, на відміну від більшості країн континентальної Європи. Більше того, відоме скептичне відношення батьків засновників США до політичних партій. Дж. Вашингтон перший президент США у "Прощальному посланні" американському народові говорив про небезпеку "партійного духу", характеризуючи партії як готову зброю для підризу влади народу та узурпації уряду [3]. Перші прем'єр-міністри Великобританії також були позапартійні. Проте достатньо швидко організації, діяльність яких жодним чином не регламентувалась законом практично тотально захопили владу в обох країнах.

Партійні системи США і Великобританії початково склались як двопартійні.

Двopартійність в США нараховує п'ять етапів свого становлення, з яких два припадають на період до виникнення демократичної і республіканської партії, а три після і характеризують сьогodнішнє партійне обличчя Америки.

1 етап (1796–1828) розпочинається із виникнення федералістської та демократично-республіканської (антифедералістської) партій. Федералістів очолював представник промислової Півночі Гамільтон, а антифедералістів ставленик сільського господарського Півдня Джефферсон. Характерно, що обоє лідерів були вихідцями із кабінету Дж. Вашингтона, який засуджував функціонування партій. Федералісти були прихильниками жорсткої централізованої політики, демократичні республіканці, навпаки – виступали за децентралізацію влади.

2 етап (1828–1860) розпочався із розколу демократично-республіканської партії, яка була правлячою майже 20 років. та розчинила в собі партію федералістів. Після перемоги на президентських виборах Джеймса Монро в 1820 р. у партії утворилось дві фракції національних республіканців, які пізніше виокремились в вігів (лібералів) на чолі із Генрі Клеєм та демократів, які і сформували сучасну демократичну партію, їх очолював Ендрю Джексон. Віги виступали за домінування Конгресу над виконавчою владою, протекціонізм держави для підприємців, спирались на промисловців Північного-Сходу, плантаторів Півдня та протестантів. Демократи виступили за посилення виконавчої гілки влади, запровадили всезагальне виборче право, їх підтримали дрібні фермери, католики та нові іммігранти.

3 етап (1860(54)–1896) позначився розколом напередодні громадянської війни партії вігів та створенням з її залишків разом із частиною демократів республіканської партії. Велика Стара Партія (республіканці) виступила проти рабства, залишивши економічну платформу вігів – національні банки, залізниці, запровадження високих тарифів. Республіканці спирались на Північ (колишні військові, іммігранти з Англії, протестанти, чорношкірі). Демократи охопили Південь, дрібних фермерів, католиків-ірландців, профспілки. Демократи на відміну від республіканців виступали за розширення повноважень штатів.

4 етап (1896–1932) характеризувався зменшенням політичного впливу демократів, їх електорат звузився до сільськогосподарського Півдня та національних меншин, перш за все ірландців. Республіканці, які домінували в промисловій Півночі, зменшили соціальні виплати та направили додаткові кошти на стимулювання ділової активності.

5 етап розпочинається з реформ Нового курсу Ф. Рузвельта і триває з 1932 по сьогоднішній день. (Щодо строків 5 етапу єдиної точки зору не існує, одні дослідники вважають, що 5 етап закінчився в 1960 рр., інші в 1980 р. (повернення республіканців на чолі із Р. Рейганом в Білий дім), треті, що триває і по сьогодні.). Для п'ятого етапу стала характерною часткова зміна електоральних полюсів обох партій, республіканці в більшій мірі здобули підтримку в південних штатах, та сільській місцевості (кантрі), натомість демократи повернули вплив серед поліетнічного населення мегаполісів [4].

Характерно, що за всю історію США двопартійність, практично залишалася незмінною, при цьому останні 150 років панують демократи та республіканці, які зберегли міцні зв'язки із своїми виборцями та залишилися практично на первинних ідеологічних засадах.

Як зазначає М. Дюверже: "В Сполучених Штатах двопартійності ніколи нічого суттєво не загрожувало...

В країнах же Британської Співдружності націй, навпаки, традиційне протистояння торі та вігів, консерваторів та лібералів перетерпіло глибоку кризу на початку XX століття, коли ріст соціалістичних партій викликав до життя трьох партійну систему" [5]. При цьому в Австралії та Канаді, партійні системи, яких розвивались за зразком Великобританії, двопартійність так і не була відновлена. В першій в підсумку утворились три великі партії, в другій – чотири.

В Великобританії на відміну від США, де спроби створити третю партію були також неодноразові, успіх третьої партії мав суттєвіший характер, щоправда він полягав лише в тому, що третя партія – лейбористська, змогла витіснити другу – ліберальну. Змінивши партійне лідерство, Великобританія не відмовилась від двопартійної системи і за поодинокими випадками (1923, 2010) була віддана двопартійній традиції.

М. Дюверже виокремлює три історичні етапи двопартійності, які зокрема, повністю пройшла Великобританія.

1. На поч.19 ст. цензове виборче право породило "буржуазну" двопартійність з властивим для неї протистоянням консерваторів та лібералів. В Великобританії формуються партії торі та вігів.

2. В другій половині 19 ст. виникають радикальні течії соціалістичного характеру, що призводить до розколу в ліберальному русі. В Великобританії ці процеси призводять до виникнення лейбористської партії та витіснення лібералів із політичної арени.

3. На поч. 20-го ст. відбувається формування консервативно-соціалістичної двопартійності (з характерним радикальним протистоянням), яка поступово еволюціонує до консервативно-реформістської двопартійності консервативно-лейбористського зразка [6].

Таким чином, по-перше, двопартійність Великобританії на відміну від США початково мала чітко виражений ідеологічний характер. Партії Великобританії мали достатньо жорстку прив'язку до певних ідеологічних ніш, тоді як американські партії характеризувались розмитістю ідеологією. При цьому республіканці самопозиціонуються із правим центром та так званим "американським консерватизмом", а демократи із лівим центром – "американським лібералізмом". В самих американських партіях ідеологічні розходження також є суттєвими, і в республіканців і в демократів є окремі крила поміркованих та радикалів, правих та лівих. Політичні партії Великобританії ідеологічно є більш однорідними.

По-друге, суттєвим чином відрізняється структура провідних партій двох країн.

Партії Великобританії засновані на достатньо суттєвій централізації, як зазначав М. Дюверже: "...менш сильної у консерваторів, ніж у лейбористів, але значно більш сильної, а ніж по іншу сторону Атлантики" [7]. В США комітети є відносно незалежними один від одного.

Структурно "американські партії не засновані на якій-небудь певній ідеології чи соціальній базі, вони включають в себе абсолютно різноманітні елементи та доктрини і по-суті представляють собою машини для конкурентної боротьби за адміністративні та політичні посади і для висунування кандидатів на попередніх виборах, які нерідко мають більше значення, чим справжні; британські ж партії, навпаки, більш близькі до класичного поняття політичної партії" [8].

По-третє, сама двопартійна система США і Великобританії має якісно різну структуру.

В прикладі США доцільно говорити про "тотальну", "чисту" двопартійність, у прикладі Великобританії, про двопартійність "формальну".

В Конгресі США за підсумками виборів 2010 р., всі депутати верхньої та нижньої палат є членами або де-

мократичної або республіканської партії, лише 2 сенаторів є формально "незалежними", проте голосують солідарно із демократами і в їх округах демократи не висуюють своїх кандидатів. Подібне тотальне домінування двох партій притаманне і для легіслатур штатів [9].

В Великобританії за підсумками парламентських виборів 2010 р. в парламенті отримали представники 10 партій та 1 незалежний кандидат. Подібне широке представництво політичних сил характерне для Великобританії протягом останніх 30 рр.

Проте поміж 10 партій представлених в парламенті, лише 3 (лейбористська, консервативна та ліберально-демократична) мають суттєвий загальнонаціональний вплив, решта є переважно регіоналістськими утвореннями – Шотландська національна партія (6 депутатів), Шинн Фейн (5), Демократична юніоністська партія (8), партія Уельсу (Plaid Cymru) (3).

При цьому, починаючи із 1874 р., коли в парламенті отримала представництво Ірландська національна партія на рівні 59 депутатів, Великобританія вже фактично жила в умовах "трьох партійної системи". А в 1918 р. 6 партій мали представництво щонайменше в 35 (5 % від складу палати громад) депутатських мандатів [10].

Зростаюча роль ліберально-демократичної партії, яка розпочинається із 2001 р., коли ліберальні демократи майже втричі збільшили своє представництво в палаті громад (з 18 до 52) не є чимось якісно новим в історії двопартійності Об'єднаного Королівства. На скільки ця тенденція матиме далекосяжні наслідки прогнозувати складно. Варто лише порівняти представництво трьох домінуючих партій за результатами виборів 2010 р. Консервативна партія отримала 306 місць із 650, їм не вистачило лише 20 місць для одноосібного формування уряду. Натомість третя партія ліберал-демократів, отримавши 57 місць зменшила своє представництво в порівнянні із результатами виборів 2005 р. – 62 місця [11]. При цьому ліберальні-демократи швидше демонструють електоральну стабільність протягом останніх десяти років, а ніж якісне розширення власної електоральної бази.

Успіх ліберальних-демократів політологи схильні пояснювати розчаруванням населення в партіях-лідерах. Саме тому роль ліберальних демократів суттєво посилювалась при краху багаторічного правління уряду правлячої партії Дж. Мейджора 2001 р. (консерватори) та Г. Брауна 2010 р. (лейбористи).

Суттєвим чином вплинути на відносно сталу двопартійність у Великобританії може виборча реформа, про її доцільність почали говорити ще до появи перших пропорційних систем в країнах Європи. Зокрема супротивниками мажоритарної виборчої системи відносної більшості були Дж. Мілль, Е. Лейкман та Дж. Ламберт. Тричі на рівні палати громад піднімалося питання про зміну парламентської виборчої системи Великобританії: 1917 р., 1931 р. та 1976 р., пропонувалось зробити перехід від мажоритарної системи відносної більшості до змішаної системи в достатньо складному варіанті: система альтернативного голосування + система голосу, що передається. Проте всі ці спроби не мали успіху [12].

Новий етап дискусії щодо необхідності зміни виборчої системи Великобританії розпочалися наприкінці 90-х рр. 20-го ст. і триває вже понад 10 років. Головними ініціаторами зміни виборчої моделі на сьогодні стали ліберальні-демократи. Після входження до уряду консерватора Д. Камерона ліберальним демократам вдалося досягти домовленості про проведення 5 травня 2011 р. референдуму щодо зміни виборчої системи з відносної більшості на систему альтернативного голосування [13].

Окрім традиційно історичних причин тривалого існування двопартійності в Великобританії та США дослідники схильні вважати, що вирішальними все ж є електорально-правові механізми. При цьому в США ці механізми є значно жорсткішими, ніж у Великобританії, що зрештою і вплинуло на формування "тотальної" двопартійності в Сполучених Штатах.

Електорально-правові механізми двопартійності США:

1. Тип виборчої системи – система відносної більшості. Відповідно соціологічного закону взаємодії виборчої та партійної системи М. Дюверже мажоритарна виборча система відносної більшості сприяє становленню двопартійності.

В США, починаючи із 80-х рр. 20-го ст. система відносної більшості застосовується не лише на загальнонаціональному, але й на всіх рівнях формування влади, починаючи від Конгресу, закінчуючи легіслатурами штатів, губернаторів, мерів. Президент США формально обирається абсолютною більшістю колегії вибірників, проте делегації від штатів до колегії вибірників формуються по багатомандатним округам, в яких перемагає делегата кандидата, який на виборах отримав відносну перевагу в штаті.

В Великобританії, на відміну від США, окрім системи відносної більшості застосовуються й інші моделі. На виборах до Зборів Північної Ірландії використовується система єдиного голосу, що передається, на виборах до Національних зборів Уельсу, Асамблеї Великого Лондона та Парламенту Шотландії – змішана виборча система. При цьому на місцевому рівні застосовуються як уні так і плюріномінальні округи, в яких виборець отримує таку ж кількість голосів як і мандатів розподіляється в окрузі. Використання елементів пропорційної системи на місцевому рівні є однією із причин успішного функціонування третіх партій в Великобританії [14].

2 Особливості національного законодавства, яке закріплює провідну роль двох партій-лідерів.

США є яскравим прикладом протекціоністського законодавства щодо партій-лідерів. В США кожен штат самостійно визначає статус і можливості політичних партій. Отримання статусу великої або загальноновизнаної політичної партії має для кандидатів від цієї партії суттєві переваги як на місцевих, так і загальнонаціональних виборах. До таких переваг слід віднести: 1) кандидат, який переміг на первинних виборах, або був обраний на з'їзді своєї партії, автоматично вноситься до виборчого бюлетеня і звільняється від збору підписів, внесення грошової застави, або ж взагалі автоматично включається до бюлетеня навіть без інформування виборчої комісії. Остання обставина є вкрай важливою, адже в окремих штатах на президентських виборах незалежні кандидати взагалі не реєструються; 2) передбачена часткова фінансова компенсація для кандидатів в президенти від великих партій; 3) спрощується доступ до ЗМІ, комунікаційні можливості.

Отримати статус великої партії, в окремих штатах достатньо складно, наприклад, в штаті Коннектикут, Джорджія, Техас кандидат в губернатори від партії повинен отримати не менше 20 % голосів виборців, Гуам, Гаваї – 10 % виборців за кандидатів від партії на всі державні посади, Кентуккі – 20 % голосів на останніх президентських виборах, Луїзіана – 5 % голосів на президентських виборах, або 5 % зареєстрованих виборців членів партії, Нью-Джерсі – 10 % голосів на виборах до Генеральної асамблеї штату, Нью-Йорк – 50000 голосів на виборах губернатора, Північна та Південна Кароліни – 10 % на виборах президента або губернатора, Огайо – 20 % на президентських, або губернаторських виборах, Пенсільванія – 15 % зареє-

строваних виборців, Вайомінг – 10 % голосів на останніх всезагальних виборах [15].

3. Особлива процедура висування кандидатів на державні посади – праймеріз. Зовні праймеріз нічим не відрізняється від звичайних виборів, проте – це лише процедура визначення кандидата, який представлятиме партію у виборчому бюлетені. Праймеріз окремо проводять великі політичні партії для своїх прихильників, або ж всіх виборців, які можуть проголосувати за одного із кандидатів, який згодом представлятиме партію на виборах. Система праймеріз (попередніх виборів), більш відома на прикладі президентських виборів, хоча вона покликана визначити кандидатів від партії на виборах різного рівня, в разі існування партійної вакансії на ці посади. Процедура дозволяє в межах однієї партії залишатися кандидатам з різними ідеологічними позиціями. За такої системи партії виступають як великі мега-блоки, що об'єднують політично різношерстих кандидатів, проте до виборчого бюлетеня потрапляють, лише ті із них, які виграють на партійних попередніх змаганнях. Процедура праймеріз дозволяє ідеологічний плюралізм утримувати в межах двопартійності, коли фракційна позиція повинна спочатку пройти через партійне сито праймеріз і лише потім змагатися фактично з такою ж фракційною позицією із протилежної політичної сили.

4. Система президентських виборів. Архаїчність системи президентських виборів за допомогою колегії вибірників, суттєвим чином зміцнює двопартійну систему США. Президентські вибори в США є стержневими і визначають формат партійного протистояння фактично на 4 роки. Сама система виборів зводить таке протистояння до двох кандидатів, а фактично партій – пропрезидентської та опозиційної. Самого президента США обирають делегати від штатів, які входять до колегії вибірників. Кожна з делегацій формується із числа прихильників кандидата, який набрав в цьому штаті під час виборів найбільше голосів. Тому кандидат, який не переміг в жодному штаті не отримує жодного голосу вибірника, хоча може і мати дуже високий особистий рейтинг – 10–20 % голосів в межах всієї

країни. Перемога в одному або декількох штатах, так само нівелюється поразкою в інших. Таким чином партійна боротьба зводиться до двох кандидатів, двох партій. Проміжні між президентськими вибори, зазвичай є своєрідним референдумом до діючого президента і виборці голосують або за президентську, або за опозиційну до президента партію.

Двopартійність в США та Великобританії має суттєві відмінності і лише при поверховому ознайомленні ці країни мають тотожні партійні системи. Проте в обох країнах діюча партійна система підтримує дві домінуючі партії, що дозволяє забезпечити ефективне та стабільне урядове правління, є запорукою подальшого поступального розвитку. Двopартійність підтримується достатньо складною системою електорально-правових механізмів, кожен з яких діє лише в підтримці із іншими і не може бути самодостатнім для вирішення визначених завдань. Важливим є наукове дослідження політичних систем сталих демократій, не лише на макро, але й на мікро-рівнях, що дозволить з'ясувати механіку функціонування розвиненої демократії.

1. Lynch, P. & Garner, R. (2005). The Changing Party System. *Parliamentary Affairs*. 58 (3), – P. 533-554; 2. Уоллестайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность // Полис. – 1992. – № 5, 6. – С. 156-162; 3. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. заведений. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 447 с., – С. 277-278; 4. [Електронне видання] – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Political_parties_in_the_United_States; 5. Дюверже М. Политические партии [Пер. с франц.] – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с. – С. 269-270; 6. Там само – С. 270; 7. Там само; 8. Там само – С. 270-271; 9. [Електронне видання] – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/United_States_elections_2010; 10. Выборы во всем мире. Электоральная свобода и общественный прогресс. Энциклопедический справочник [Сост. А. А. Танин-Львов.] – М.: РОССПЭН, 2001. – 1112 с. – С. 72-88; 11. [Електронне видання] – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/United_Kingdom_general_elections; 12. Выборы в Европейскому Союзу [За ред. Ковриженко Д. С.] –; Лаборатория законодательных инициатив. – К.: ФАДА, ЛТД, 2006. – 156 с. – С. 39; 13. [Електронне видання] – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_the_United_Kingdom; 14. Выборы в Европейскому Союзу // Указ. твір. – С. 61-62; 15. [Електронне видання] – Режим доступу: http://democracy.ru/library/foreign/countries/usa/1996-15_r1-r56/page17.html.

Надійшла до редколегії 18.01.2011 р.

С. А. Запорожець, асп., КНУ ім. Тараса Шевченка

АНАРХІЗМ: ОСНОВНІ РИСИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Розкрито особливості анархізму: основні риси та визначення поняття.

Ключові слова: анархізм, влада, держава, революція, політична течія.

Раскрыты особенности анархизма: основные черты и определения понятия.

Ключевые слова: анархизм, власть, государство, революция, политическое течение.

The features of anarchism are exposed: basic lines and determinations of concept.

Keywords: anarchism, power, state, revolution, political flow.

Основні риси та визначення поняття існування анархізму як соціально-політичної течії та ідеології упродовж останніх двох століть в усіх розвинених країнах світу, в багатьох країнах, що розвиваються, відродження його в Україні й інших країнах колишнього СРСР та Східної Європи. Активна роль анархізму в різних політичних подіях періоду кризи суспільства, визначений, виникаючий в соціальній свідомості періоду радикальних реформ резонанс з анархічною критикою тоталітаризму і державності в цілому – усе це свідчить про актуальність вивчення феномену анархізму, його природи, форм, значення.

Проблеми анархічної свідомості заслуговують на увагу нині і у зв'язку з наростанням елементів хаосу в соціальних, політичних, правових системах локального і світового рівня в умовах розпаду колишнього СРСР, глобального перерозподілу сил у масштабах Євразії і

планети в цілому, оскільки феномен анархізму виявляє певний зв'язок із явищами хаосу. Істотна активізація анархічної свідомості – одна з ознак настання нового історичного періоду хаосу.

Науковий інтерес представляє і анархічна критика державності у зв'язку з осмисленням оптимальних форм і меж державного регулювання громадських стосунків. Досвід XX ст. з його нелюдними світовими війнами, тоталітарними державами і масовими репресіями, наявністю у багатьох держав різноманітної зброї масового знищення людей і усього живого на планеті, виразно показав негативні риси державної влади, що виходить з-під контролю суспільства і з правового простору. Така неправова держава влада стає небезпечною для самого існування суспільства, особливо, враховуючи сучасний рівень і перспективи науково-техніч-

ного розвитку і руйнівні можливості вже створеної і прийдешньої зброї.

Основні визначення про дослідження анархізму розкрито в наукових працях: Л. Кульчицького, Г. Адлера, П. Ельцбахера, Н. Бердяєва, П. Новгородцева, Ю. Стеклова, Н. Пірумової, С. Удальцева та інших.

Злободенністю проблем, що традиційно складали об'єкт теорії анархізму, і по яких з ним велися гострі дискусії (проблеми свободи особи, відчуження від влади і власності, критика бюрократизму, співвідношення права і закону, політичного і неполітичного управління, питання федералізму, самоврядування, автономії, сфер і меж громадського і державного регулювання соціальних стосунків, прогнозування перспектив еволюції політичної системи і права та ін.).

Нам часто приходиться зустрічатися з таким словом як "анархія" у науковій, публіцистичній, художній літературі. Французький дослідник анархізму Даніель Герен говорив, що цей термін "старий як і цивілізація". Піфагорійці найгіршим за зло вважали анархію (безвладдя). Це поняття використовував і Аристотель в "політиці", відзначаючи, зокрема, що "в демократіях безладність і анархічність державного ладу, презирство до нього з боку спроможних людей" і що в деяких місцях "демократи були переможені із-за недисциплінованості і анархії..." [1].

У відомому словнику В. Даля слово "анархія" визначалося як грецьке за походженням, таке, що означало "відсутність в державі або общині глави, відповідного правління, сили, порядку: безвладдя, багатоборщизни". А "анархіст" виступає як "покровитель безвладдя" [2].

У літературі кінця XIX – початку XX ст., в період активного розвитку анархічної течії, в політичній свідомості виділялося декілька підходів до розуміння анархізму. У них відбивалися політичні позиції лібералів, соціал-демократів, анархістів та інших представників цього поняття.

Негативний зв'язок між анархією і природою держави бачив професор Б. Кістяковський. Він розглядав державу як засіб подолання анархії: правова держава (юридичний характер держави), як засіб усунення анархії з правового життя, а соціалістичне – як здатність ліквідувати анархію в господарській сфері. Юрист і філософ, князь Є. Трубецькой відзначав небезпеку наслідків анархії (у сенсі безладу) для втрати в свідомості ієрархії цінностей державних форм: люди, "згодою діями по порядку і владі" кидаються "в обійми всякої влади, якою б поганою вона не була" [3]. Професор П. Новгородцев вважав анархізм за утопію, відзначаючи при цьому близькість "кінцевого ідеалу" марксизму "до анархічних ідей" і не заперечував проти трактування Г. Кельзеном марксизму, що тяжів до анархічно-індивідуалістичного переконання. Визнаючи, що відторгнення російської інтелігенції від держави мало фатальні наслідки для державного розвитку, він вважав, що відродження Росії в затвердженні переконань, "що відторгнення від держави – це духовний плід соціалістичних і анархічних впливів – повинно бути з коренем викинуто із загальної свідомості..." [4]. Проте анархічні ідеї мають певну об'єктивну основу.

Важливу межу анархізму, як утопічної свідомості, відзначав в 1918 р. професор-юрист І. Покровський. У цьому вченні, вважав Покровський, для своєї реалізації "святих людей", а без них вироджується у "війну всіх проти всіх". Він звернув увагу на невідповідність високого гуманістичного потенціалу вчення примітивному його сприйняттю в масі анархістів і осіб, що прилучилися до них, як розкріпачення звіриного індивідуального егоїзму та егоїстичних апетитів. "Не вдумуючись в глибину вчення – писав Покровський – де все-таки містяться деякі

проти цього корективи, несвідомий розум засвоює з нього прості, бойові лозунги і вбачає в них одне – звільнення свого егоїзму від всяких обмежень" [5].

Теоретик "легального марксизму", один з лідерів конституційних демократів П. Струве, у відомій збірці "Віхи" події смуту, яка розпочиналась XVII ст. в історії Росії як боротьбу і перемогу державного початку над протидержавним анархічним початком. Просвітницька діяльність інтелігенції, в народі "грізні, неорганізовані стихійні сили", "повертає Росію до хаотичного стану, труднощів і жертв" [6]. По такій логіці революція та анархія виявляються однозначними явищами.

Організатор партії конституційних демократів П. Мілюков звертав увагу на анархізм слов'янофілів, А. Герцена, хоча і визнавав, що практично він закладений у революційному русі М. Бакуніна. Мілюков відзначав такі, на його думку, важливі риси явища, як зв'язок популярності індивідуалістичних течій, "запозичення" новітнього анархізму із-за кордону, з Лондона, (очевидно вважалося на П. Кропоткін, що проживав в Англії), наявність в середовищі російської інтелігенції анархічної течії. В той же час він визнавав несправедливим звинувачення "Віх" в "бездержавності" та "анархізмі" всього революційного руху.

Філософ-ідеаліст професор університету Петрограду С. Аськольдов розглядав "революціонізм, анархізм і деспотизм" як "три пориви в житті суспільних організмів, які при всій своїй зовнішній відмінності внутрішньо між собою зв'язані і безпосередньо породжують один одного". Революція, на його думку, є творчий порив, але витікаючи "не від центру, а від периферичної більшості, що будить її хаотичні сили" [7]. Анархізм визнавався поривом "більшості, який не хоче знати ніякого цілого, ніякого закону, що творить органічне життя, і виражає лише егоїстичне самозвеличання елементів окремо" [8]. Тільки до цього "пориву" звести дане явище було б не точним, але онтологічний момент хаосу дійсно присутній і в політичному житті, і в політичній свідомості.

Як соціальну течію, пов'язану з народною психологією, розглядав анархізм відомий філософ Н. Бердяєв. Особливу увагу до Росії в розробці теорії анархізму він пояснював особливостями російського характеру. Анархізм М. Бакуніна визнавався "крайньою формою народництва" і "слов'янсько-російським месіанізмом", а поява перших елементів анархізму зв'язувалася із релігійним розколом. Відзначаючи, що в російському революційному русі анархісти грали другорядну роль, Бердяєв вважав, що феномен анархізму має певний релігійний компонент, що анархізм – російське відкидання спокуси царства цього світу. Він звертав увагу на певну взаємообумовленість явищ етатизму та анархізму, на інстинктивну природу анархізму. "Російський етатизм, – писав він, – мав завжди зворотню стороною російський анархізм. Комуністична революція скористалася анархічними інстинктами, але вона прийшла до крайнього етатизму, що всякий прояв російських анархічних інстинктів" [9].

Відомий німецький правознавець Р. Штаммлер виразно розумів неоднозначність зв'язку анархізму з явищами порядку. Він вважав за помилку розглядати анархізм лише як заперечення порядку, помічаючи, що теорія анархізму вимагає порядок в людському гуртожитку і прагне до гармонії в суспільному житті; але повинен існувати інший порядок, а не державний, і притому примушення має бути зовсім скасоване.

Німецький дослідник анархізму професор П. Ельцбахер, що свого часу листувався з Кропоткіним, мабуть, першим звернув увагу на необхідність комплексного та обов'язково правового дослідження феномену анархізму. "Той, хто хоче ґрунтовно вивчити анархізм, – писав він, – повинен добре знати право, суспільну економію і філософію" [10].

Таким чином, в трактуваннях анархізму представників ліберальної політичної і правової думки наголошуються деякі важливі сторони течії, зокрема, його онтологічний зв'язок з епохою і процесами руйнування одних форм життя для творення інших, певна функціональна роль анархізму як елементу системи і ланки механізму соціальної дестабілізації.

В самій сутності анархізму склалися неоднозначні підходи до трактування поняття "анархізму". Тенденція до поглиблення самопізнання анархізму намітилася на початку XX ст. Це було пов'язано з початком формування всередині анархічного типу політичної свідомості нових форм крупних ідейних комплексів і прагненням теоретиків анархізму звернути орієнтири, цінності анархічної свідомості даними науки цього часу, швидко змінною соціальною реальністю. П. Кропоткін, мабуть, першим в анархічній літературі спробував пов'язати природу анархізму з складними процесами, що відбуваються в природі і суспільстві, з нескінченністю мікро-заємодій, що зумовлюють стихійність Всесвіту і суспільства. Він розглядав анархізм як синтетичну філософію природи і суспільства, витікаючи з їх безперервної мінливості, стихійності, як результат невловимої гри нескінченної безлічі мікросил в мікросвіті, що визначають все подальші рівні організації макросвіту. "Анархія, – писав він, – це вчення, яке прагне до повного звільнення людини від ярма капіталу та держави. Її тенденція – заснувати синтетичну філософію, яка б охоплювала всі явища природи, включаючи сюди і життя людських суспільств і їх економічні, політичні і етичні питання..." [11]. На мові заможних і правлячих класів, такий стан був станом хаосу, неладу, безладу, але історія говорить нам інше, а саме, що такі періоди були саме періодами революцій, переворотів, коли ламалися основи старого суспільства, які прогнали та закладалися основи нового порядку, нового ладу, в якому звільненим рабам жилося згодом дещо краще, ніж раніше.

Важливими параметрами смислового значення поняття "анархізм" в анархічній свідомості його співвідношення з ученням соціалізму і історичним значенням анархізму щодо соціалізму (анархія як мислимий в теорії анархізму суспільний устрій). У обох випадках анархія розглядалася як альтернатива соціалізму або наступний за ним ступінь суспільної еволюції. "Ідея анархізму, – писав Я. Новоміський, – це те вчення, яке йде на зміну соціалізму подібно до того, як соціалізм колись змінив лібералізм" [12]. На думку А. Гордіна, анархізм як вищий ступінь соціального розвитку, новий крок вперед по шляху історичної інтеграції людства, історично лежить після соціалізму (державного комунізму) і означає створення нової політико-економічної організації, що охоплює весь світ. Н. Проферансов висловив гіпотезу, що анархізм "скоро, мабуть, в одне з найближчих десятиліть стане новою історичною формацією" [13].

Нерідко в анархічній літературі робилися спроби визначити анархізм з погляду адекватного цьому вченню світогляду, внутрішнього стану, які мислилися як певна установка на нескінченну творчість, сумнів, вдосконалення, прагнення до гармонії. Я. Новоміський, наприклад, ототожнював анархізм абсолютно вільною творчістю особи. "Анархія, – захоплено писав Л. Чорний – це втілення людини, радість життя, свободи думки особи". І. Богословський називав анархізм "живою релігією". З психологічної точки зору не раз характеризував анархізм і А. Боровий. "У основу анархічного світогляду, – писав він, – може бути покладений лише один принцип – безмежного розвитку людини і розширення його ідеалу. Сутність анархізму – у вічному, вічному запереченні, вічному шуканні" [14].

А. Боровий, мабуть, краще за інших анархістів виразив таку характерну межу самосвідомості анархізму, як

розуміння ним себе своєрідним підсумком, межею розвитку людської думки. Анархізм мислився як спадкоємець всіх минулих визвольних прагнень людини і що несе відповідальність за їх збереження.

В той же час в теорії анархізму вже в період кризи його класичної форми на початку XX ст. все ясніше розумілося різноманіття форм, варіацій ідей анархізму, наявність в ньому перебігу політичної думки, що навіть бореться між собою.

В анархічній літературі зверталася увага на те, що провокує анархічну свідомість роль певних форм влади пропонували анархізм як ідеологію, що має своїм джерелом емпіричну реакцію на абсолютизм влади, або як самосвідомість повсталого емпіризму, властива будь-якій політичній системі, всякій інституалізації стосунків. Це спостереження також фіксує одну з характерних рис феномену анархізму і його генезису. Проте відзначаючи деякі риси власної природи, анархічній психології, анархізм виявляє певну самоідеалізацію, недостатню самокритичність і тенденційне сприйняття державницької політичної свідомості.

Соціаліст-революціонер І. Штейнберг підкреслював соціально-психологічну стихійну природу анархізму. "Анархізм – писав він – це стихія, це дух людини, що шукає собі втілення в системі, тобто і в різних системах. Анархізм – це не соціально-організована або соціально-технічна категорія, а категорія соціально-психологічна: він – принцип трансформації свідомості і волі людини, останнє перетворення душі його. Саме цю стихію ліво-народництво в себе вбирає" [15]. Справедливо відзначаючи спонтанний момент анархізму, зв'язок цієї властивості з трансформацією свідомості і волі, Штейнберг давав невизначену загальну характеристику даної течії.

Представляє певний інтерес повністю ігнорований до теперішнього часу у вітчизняній літературі кримінально-психологічний і соціологічний підхід до пояснення анархізму, запропонований Ч. Ломброзо і названий їм психо-антропологічним. Відзначимо основні підходи і виводи італійського ученого, пам'ятаючи про неоднозначність його доктрини.

Ломброзо визнавав, що з глибокої старовини відомі злочинці з альтруїстичними тенденціями, фанатики альтруїзму, прагнучі реалізувати його на релігійному або політичному ґрунті. В той же час він розглядав анархізм як заклик до повернення назад, в первісний стан, але обумовлював, що оскільки розвиток суспільства йде зигзагоподібно, те повернення назад не завжди означає регрес. "Нежиттєвість анархізму", за Ломброзо, пов'язана з його невідповідність психології суспільства, людей, оскільки вони не здібні до сприйняття і здійснення дуже швидких змін і схильні до консерватизму: "Ненавість до всякого нововведення так глибоко корениться в людині, що виступ насильством проти сталого вже будуючи, старого, є злочином: воно ображає погляд більшості" [16]. Звідси – найдіяльніші анархісти визнаються італійським дослідником злочинцями або божевільними (виняток становлять, згідно Ломброзо, такі люди, як Р. Ібсен, Є. Рєкю, П. Кропоткін). У анархістів він відзначав фанатизм, що народжується на ґрунті безглуздих і спірних ідей при не завжди помилковості деяких початкових пунктів вчення, а також любов до нового, пов'язану з хворобливим станом їх нервової системи. "Я вже багато раз детально доводив, – писав Ломброзо, – що люди взагалі ненавидять все нове, і лише природжені злочинці і ненормальні – шукають його" [17]. Він розглядав анархізм як біопсихічне явище, що знаходиться поза межами історичних епох. Ломброзо відзначав наявність непоправних злочинців-анархістів і на стародавньому світі, посиляючись на Сократа і Аристотеля, хоча і відзначав у анархістів особистий інтерес –

прагнення вибитися убогості. Ломброзо допускав страту по відношенню до неоправаних злочинців-анархістів і пропонував лікування хворих. В той же час він вважав за необхідне використовувати на користь суспільства альтруїзм анархістів, нагадував про безглуздя боротьби з ідеями шляхом страт, попереджав про зворотний ефект жорстких мерів проти анархізму. За Ломброзо, позитивне значення анархізму полягає у виявленні серйозних недоліків соціальної системи. "Як холера, — писав він, — вражає найбільш бідні і брудні квартали міста, таким чином, куди мають бути направлені наші запобіжні заходи, так і анархія країни з якнайгіршим управлінням..." [18].

З погляду останньої традиції в інтерпретації анархізму особливу увагу представляють роботи В. Леніна. Його трактування анархізму цінне з історичної точки зору як віддзеркалення поглядів на це явище значній частині революційного руху, як сприйняття його крупним політичним діячем і мислителем, що опинився на початку XX ст. в епіцентрі політичної боротьби, революційних подій, як погляд зсередини історичного контексту сучасника процесів завершення формування класичного розуміння терміну "анархія" менш революційними шарами суспільства і партіями, що представляють їх, бачать анархістів у всіх, хто робить замах на зручні і вигідні для цих партій громадські порядки. На питанні про рухливості смислових меж понять "порядок" і "анархія" залежно від соціально-політичної позиції, Ленін детально зупинився в роботі "Політичні партії в Росії і завдання пролетаріату" (квітень 1917 р.). Партії, що стояли правіше конституційних демократів, писав він, вважали, що "якщо цар або бравий генерал захопить владу, то це від бога, це порядок. Останнє — анархія" [19]. Порядок для них звучав до монархічного ладу. Для буржуазії, по Леніну, порядок — ширше поняття. Воно включає вже і скидання монархії, і встановлення влади буржуазії, що для монархістів було б вже анархією. Подальший розвиток революції, перехід нею меж сфери інтересів буржуа — із їхньої точки зору вже безладі анархія. Для конституційних демократів — "якщо капіталісти захоплять владу, хоч би насильством,

то це порядок. Захопити владу проти капіталістів було б анархією" [20]. Реформісти з числа соціалістів, на думку Леніна, допускали постбуржуазний етап революції: перехід влади від капіталістів в руки народних мас, соціальних низів, але не відразу, а поступово і в блоці з буржуазією. "Якщо Ради робітників, солдатів і ін. депутатів одних візьмуть всю владу, то це загрожує анархією. Хай поки у капіталістів буде влада, а у Рад робочих і солдатських депутатів — "контактна комісія". На відміну від вищезазначених партій більшовики визнавали необхідність захоплення всієї влади Радами, що в правішій частині політичного спектру характеризувалося як анархія. Поняття анархії при цьому зміщувалося до безпосереднього ідеалу і теорії анархізму як крайнього полюса політичного і ідеологічного спектру. "Анархією — пояснював Ленін — називається заперечення всякої державної влади, а Рада робочих і солдатських депутатів є також державна влада" [21].

Висновки. В статті розкрито основні риси та визначення поняття трактування анархізму в науковій літературі, підходи його пояснення представниками різних політичних поглядів. Можна стверджувати, що анархізм — це політична філософія, яка містить в собі теорії і погляди, які виступають за знищення будь-якого примусового насильства однієї влади людини над іншою людиною.

1. Аристотель. Политика: Соч. в 4-х томах. — Т. 4. — М., 1984. — 531 с.;
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 1: А-З. — М., 1989. — 580 с.;
3. Струве П. Б. Интеллигенция и революция // Вехи. Интеллигенция в России: Сб. статей 1909-1910. — М., 1991. — С. 137.;
4. Новгородцев П. О путях и задачах русской интеллигенции // Из глубины: Сб. статей о русской революции. — М., 1990. — 361 с.;
5. Покровский И. Перуново заклатье // Из глубины... // Указ. твір. — М., 1990. — 376 с.;
6. Булгаков С. Н. Вехи. Интеллигенция в России. — М., 1991. — 345 с.;
7. Аскольдов С. А. Религиозный смысл русской революции // Из глубины... // Указ. твір. — М., 1990. — 230 с.;
8. Там само.;
9. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи. Интеллигенция в России: Сб. статей. — М., 1990. — С. 117.;
10. Эльцбахер П. Суть анархизма. — М., 2009. — 351 с.;
11. Кропоткин П. А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия. — М., 1990. — 365 с.;
12. Гордін А. Л. Анархизм-универсализм. I. Классы и типы // Через социализм к анархо-универсализму. — М., 1921. — № 1. — С. 10.;
13. Афоризмы Л. Черного // Рассвет. — М., 1925. — № 1. — С. 2.;
14. Боровой А. А. Анархизм. — М., 1918. — 315 с.;
15. Штейнберг И. З. Место анархизма в левом народничестве: Сб. статей посвященных памяти П. А. Кропоткина. — М., 1922. — 346 с.;
16. Там само.;
17. Ломброзо Ц. Анархисты. Криминально-психологический и социологический очерк. — Одесса, 1907. — 156 с.;
18. Ломброзо Ц. Анархисты... // Указ. твір.;
19. Ленин В. И. Анархизм и социализм: Полит. собр. соч. — Т. 5. — М., 1978. — 443 с.;
20. Там само.;
21. Там само.

Надійшла до редколегії 25.01.2011 р.

О. І. Ткач, д-р політ. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано поняття: політичної консолідації, вирішення політичних конфліктів. Розглянуто політичні передумови та чинники внутрішньополітичних стратегій України, проблеми реалізації політичних стратегій в залежності від моделей демократизації

Ключові слова: політичні стратегії, демократичний політичний режим, правова держава, ліберальна держава, конфлікти інтересів, соціальна політика, ринкова економіка.

Проанализировано понятия: политические стратегии, разрешение политических конфликтов. Рассмотрено политические предпосылки и факторы политических стратегий Украины.

Ключевые слова: политические стратегии, национальные интересы, демократический политический режим, правовое государство, либеральное государство, конфликты интересов.

The article is about following aspects: political networks, communities methodological installations of the concept of political networks, positions futurologists concerning bipolar structure and changes, features modern theories of modernization: crisis of the paradigm by the example of the countries

Keywords: social state, social policy, social partnership, democratic political regime, legal state, liberal state, social democracy.

Важливим етапом демократичної трансформації є демократична консолідація суспільства, що протягом останніх десятиріч є предметом наукових пошуків багатьох дослідників. Проміжним підсумком досліджень в даній галузі є невизначеність чинників консолідації де-

мократії, оскільки в різних країнах, що демократизуються цей процес має унікальні особливості [1].

Перед сучасними національними державами за умови глобалізації виникають дві можливості розвитку: перше, інтегруватися до більш розвиненої цивілізації

(С. Хантінгтон) і тоді стати часткою панівної у цій цивілізації культури; по-друге, відстоювати свою національну ідентичність, орієнтуючись на необхідність збереження культурного різноманіття і прагнучи взаємодії різних культур на демократичних засадах. Чинником політичного і культурного розвитку будь-якої країни є її здатність до консолідації.

Сам термін "консолідація" як принцип політичного розвитку має два значення: по-перше, зміцнення певного політичного режиму (недемократичного чи демократичного); по-друге, згуртування суспільства і основних політичних сил навколо ідей, інституцій, харизматичного політичного лідера заради реальної або уявної мети, проти реальної чи уявної загрози. Дослідники визначають феномен консолідації як центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії, що потребує колективного розуму чи колективної наснаги, досягнення політичної мети. Демократична консолідація суспільства є об'єднанням соціальних груп суспільства на основі ідеї демократії в процесі інституціалізації демократичної поведінки політичних акторів, що приймають політичні рішення в межах легітимних демократичних процедур.

Чинниками національної консолідації можуть бути етнічні, релігійні, культурні, расові, територіальні та експансіоністські фактори в різноманітних модифікаціях. Для консолідації необхідно, щоб суспільство мало спільну мету, задля досягнення якої йому потрібно мобілізувати свої зусилля. Наприклад, захист від загрози (загрози суверенітету, військової загрози, катастрофи, масові руйнування) як негативні фактори консолідації суспільства, пов'язані із зовнішнім тиском на суспільство екстраординарних чинників. Вони викликають негативні зміни у житті суспільства і можуть призвести до дезорганізації суспільного життя.

За еволюційного розвитку суспільства визначальними є позитивні фактори консолідації на основі внутрішніх мотивів суспільства досягти суспільної мети. Позитивними чинниками консолідації суспільства є намагання досягти спільних ідеалів, побудова демократичного суспільства, національно-визвольна боротьба, довіра. У цьому випадку визначальною стає самоорганізація суспільства, коли людей об'єднує не чиясь зовнішня воля чи природні чинники, а вільний вибір власної історичної долі. Люди пов'язують свої сподівання з позитивними чинниками консолідації суспільства. Народ єднають спільні перемоги у минулому, спільна воля за сучасних умов, проекти на майбутнє.

Чинниками інтеграції суспільства в Україні може бути ринкові реформи, підвищення добробуту, реалізація прав і свобод громадян. Саме така стратегія розвитку та модернізації, що спирається на власні ресурси, заснована на свідомій, цілеспрямованій адаптації найперевішших науково-технічних досягнень через традиційні соціокультурні реалії, національні традиції.

В сучасній Україні спостерігається інтеграція норм та стандартів суспільного життя. Одночасно зі спробами об'єднання українського суспільства залишається вплив з боку деструктивно налаштованих політичних сил та суспільних груп. Західний досвід свідчить: щоб консолідувати націю, треба орієнтуватися не на минуле і не на сьогоденні реалії, а на майбутнє. Суспільство саме має конструювати бачення того суспільства, в якому воно хоче жити, до якого має прагнути. Таке бачення є елементом стратегічного мислення, що допомагає формулювати цілі й завдання розвитку.

Серед економічних аспектів консолідації дослідники відзначають: наявність цілісного національного ринку, горизонтальної міжрегіональної мобільності населення.

Фактично можна вести мову про ступінь розвиненості у національному форматі відомих чотирьох свобод ЄС: вільне пересування капіталів, товарів, послуг і громадян. Інші параметри стосуються соціально-економічної сфери: особливостей розподілу національного багатства, стосунків між заможними і бідними, розвиненості середнього класу, можливостей проведення солідарної політики; масштабів тіньових процесів в економіці, рівня асоціалізації, маргіналізації населення, рівня життя.

Західний досвід свідчить, що вдалося істотно збільшити виробництво і покращити якість життя. Економічний прогрес використовує ефективніші методи перевтілення ресурсів у товари і послуги. Проте залишається фактор незадоволення, людина завжди буде відчувати дефіцит. Ресурси у світі обмежені, а людські бажання не мають змоги закінчитись.

Поняття економічної ефективності є центральним в економіці, на неї наголошується при ухвалі індивідуальних і соціальних рішень. Щоб досягти у виробництві максимальної кількості повного обсягу корисних товарів та послуг, суспільству необхідно ефективно використати свої рідкісні ресурси, тобто забезпечити їх повну зайнятість, використання всіх придатних для виробництва ресурсів. Це означає, що кожен, хто хоче і здатний працювати, повинен бути забезпечений роботою, щоб не простоювали орні землі, машини та устаткування тощо. Ефективність означає відсутність втрат, тобто економічні ресурси використовуються настільки ефективно, наскільки це можливо, щоб задовольнити потреби і бажання людей за даних факторів виробництва. Економіка є ефективною, якщо суспільство не може збільшити виробництво одного товару, без зменшення виробництва іншого. Ефективна економіка перебуває на межі виробничих можливостей [2].

Виробничі можливості – це можливості суспільства з виробництва економічних благ за умови цілковитого і ефективного використання всіх наявних ресурсів при даному рівні розвитку технології.

Серед соціально-політичних аспектів консолідації дослідники визначають рівень життя як соціально-економічну категорію, яка відображає ступінь розвитку і задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб населення, умови в суспільстві для розвитку і задоволення цих потреб. Потреба є необхідністю в життєвих засобах, яка набуває специфічної форми відповідно до культурного рівня та особистих якостей індивіда [3].

Динаміка рівня життя населення є найбільш містким показником довгострокової ефективності соціально-економічної політики, яка здійснюється в державі. Саме зважаючи на це її моніторингу приділяється першорядна увага в основних міжнародних рейтингах. Так, найвідомішим і найбільш інтегрованим показником оцінки рівня та якості життя є Індекс людського розвитку (ІЛР), що розраховується ООН.

Оцінюючи стан рівня та якості життя в Україні, слід наголосити, що за індексом людського розвитку, він опустився з 45 у 1990 р. до 76 місця в 2006 р. Хоча за період з 2001 року позиція України в індексі країн повільно підвищувалася (з 80 у 2001 та 78 у 2003 до 77 та 76 у 2005-2006 рр. відповідно), у звіті за 2009 р. Україна опинилася лише на 85 місці.

В Україні спостерігається негативна тенденція щодо скорочення тривалості життя населення з 75 років для жінок і 65,9 для чоловіків у 1989-1990 рр. до 74,2 і 62,5 років відповідно у 2006-2007 рр. Розрив між тривалістю життя чоловіків та жінок досяг 11,7 років [4].

Звіт з людського розвитку ООН за 2009 р.¹ визначає:

1 Джерело: Програма розвитку ООН. http://hdrstats.undp.org/en/countries/country_fact_sheets/cty_fs_UKR.html.

Індекс людського розвитку	Середня тривалість життя (роки)	ВВП на душу населення (тис. дол.)
1. Норвегія (0,971)	1. Японія (82,7)	1. Ліхтенштейн (82,382)
.....		
83. Лівія (0,803)	108. Фіджі (68,7)	92. Гренада (7,344)
84. Вірменія (0,798)	109. Молдова (68,3)	93. Албанія (7,041)
85. Україна (0,796)	110. Україна (68,2)	94. Україна (6,914)
86. Азербайджан (0,787)	111. Узбекистан (67,6)	95. Куба (6,876)
182. Нігерія (0,340)	176. Афганістан (43,6)	181. Демократична республіка Конго (298)

Кількість освіченого населення становить 99,4 %, зростає чисельність випущених фахівців, що закінчили вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації, що є позитивною тенденцією. Але, на жаль, наявність вищої освіти не є в нашій країні запорукою безбідного життя. Так, за даними моніторингу бідності, протягом 2001–2008 рр. приблизно 28 % населення України належать до категорії бідних. Причому бідність продовжує бути поширеним явищем саме серед населення, що працює. За показником ВВП на душу населення (дані Світового банку 2008 р. – 6,92 тис. дол.), Україна – на третьому місці серед найбідніших країн Європи та випереджає лише Молдову й Албанію, хоча ми і спостерігаємо тенденцію до його зростання [5].

Індекс людського розвитку здійснюється через обчислення, характеризується універсальністю, статистичною доступністю, однак він не повністю охоплює умови життя, всі основні компоненти рівня життя. Тому для обчислення інтегрального індексу рівня життя необхідно визначити індекси таких його компонентів у розрахунку на душу населення: харчування (за його калорійністю і вмістом білків), фонду домашнього майна (в порівнянних цінах), житла (площа з урахуванням вигод), здоров'я й охорони здоров'я (за динамікою тривалості життя, рівнем смертності, витратами на охорону здоров'я), освіти і культури (за кількістю місць навчання і витратами на освіту і культуру), послуг населенню (у порівнянних цінах) тощо. Головним показником поліпшення рівня життя є збільшення тривалості життя.

Рівень життя населення залежить від економічного потенціалу і значною мірою визначається величиною ВВП і структурою його використання. Джерелом підвищення рівня життя населення є зростання національного доходу, який являє собою частину сукупного суспільного продукту після відрахування витрачених у процесі виробництва засобів праці і матеріальних витрат, тобто новостворену вартість. Розмір і динаміка національного доходу залежать від багатьох факторів, таких як продуктивність праці, зайнятість, галузева структура, обсяги інвестицій, рівень розвитку соціальної сфери тощо.

Українська економічна модель, як і економічні моделі країн, що утворилися на просторі колишнього СРСР, – це особливий господарчий комплекс, що формувалася понад 70 років. Розбіжності з капіталістичним світом спостерігалися насамперед у мотиваційному полі, на яке значною мірою впливали ідеологічні настанови. Ринок, у тому числі й український, формувалася не за рахунок еволюційного розвитку форм і методів ринкової саморегуляції, демократії та консолідаційних процесів, а внаслідок настанов, що у деяких випадках йшли у розріз з об'єктивними економічними законами.

Надзвичайно важливим для консолідації економіки є усвідомлення подолання основних перешкод у конкурентоспроможності національної економіки, наприклад: входження у світову систему з малоефективною та слабкою економікою, що призводить до витіснення з внутрішнього та зовнішнього ринків вітчизняних товарів; зниження можливостей виробництва сучасних товарів; відтік ресурсів (робочої сили, капіталу та сировинних

запасів); скорочення промислового і сільськогосподарського та робочих місць; розвиток та поширення "тіньової" економіки; низька якість та висока ціна національних товарів; розрив зв'язків у національних кластерах (наприклад, між виробником і видобувачем сировини); занепад і нехтування національної сировинної бази; нерациональна експортно-імпортна структура та внутрішня структура виробництва; залежність країни від імпорту; перенесення за кордон найпродуктивніших робочих місць; стримування внутрішнього попиту; відсутність у національного виробника необхідних навичок та можливостей конкурентної боротьби з іноземними виробниками; відсутність ефективного національного законодавства, що обмежує прояви монопольної поведінки резидентів і нерезидентів; розташування на території України об'єктів промислової периферії розвинутих країн, тобто енерго- та екологічних виробництв [6].

Процеси консолідації повинні спрямовуватися на відродження конкурентоспроможності, мають комплексно узгоджуватися, мати системний характер і спрямовуватися: по-перше, на усунення диспаритетності економічного розвитку. Мають вживатися заходи, які не лише відновлюватимуть паритетний режим роботи всіх галузей та секторів економіки, а й вирівнюватимуть умови роботи національних та іноземних суб'єктів; по-друге, на створення мотиваційного поля підвищення ефективності галузей народного господарства на розширеній основі: запровадження економічних важелів зростання економіки (ресурсозбереження, інновацій тощо); контроль за цінами на енергоносії та конструкційні матеріали; стимулювання економії енерго- та ресурсовитрат; розширення амортизаційної бази; контроль за монопольною поведінкою; організаційно-технічне сприяння малому та середньому бізнесу; розширення попиту (виробничого та споживчого); на основі ефективної роботи підприємств підвищення заробітної плати; стимулювання виробничого попиту шляхом державного замовлення та інші регулятори.

Політичний аспект консолідації містить такі показники: оптимальність державного устрою, тобто баланс між централізацією та децентралізацією; реальна забезпеченість прав національних та інших меншин, їх представленість у владі; демократичні взаємини між владою та суспільством, захищеність громадянських прав і політичних свобод.

Складовою консолідації є реалізація політичних прав і свобод, конституційні права, які покликані забезпечити реальне народовладдя, дійсну участь громадян в управлінні справами держави і суспільства. Ці права і свободи впливають з факту громадянства, природного правового зв'язку громадянина зі своєю державою і у більшості випадків не належать іноземцям та особам без громадянства, які проживають на території держави. Політичні права і свободи визначають можливості громадян брати участь у здійсненні влади, у керівництві державними справами та в суспільно-політичному житті. Певна термінологічна різниця між цими двома юридичними і філософськими категоріями полягає в тому, що "права" для своєї реалізації здебільшого потребу-

ють сприяння держави, а "свободи" здійснюються громадянами самостійно. Від держави вимагається лише не обмежувати можливості для реалізації цих свобод.

За призначенням консолідації політичні права і свободи поділяються на дві великі групи. Перша об'єднує права, покликані забезпечити громадянам можливість реальної участі в управлінні державними справами (право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб). До другої належать права, які забезпечують активну участь громадян у суспільно-політичному житті (право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації).

Потужним чинником консолідації є демократизація, формування політичної нації, розвиток громадянського суспільства. Так, дослідник Шолте Ян Аарт у праці "Громадянське суспільство і демократія в час глобалістського управління" формулює можливі загрози для консолідації: діяльність громадянського суспільства може не керуватись демократичними цілями. Наприклад, деякі неурядові асоціації можуть переслідувати закулісну тактику набуття спеціальних привілеїв для задоволення приватних інтересів; громадянське суспільство може зменшувати рівень демократії в управлінні, якщо його втручання не досить продумане у проекті або у реалізації; демократія може постраждати, якщо агенції управління недостатньо налаштовані на зворотний зв'язок; негативні наслідки для демократії від аси-

міляції громадських елементів, які можуть втратити свої задекларовані позитивні можливості щодо стимуляції дебатів та вільнодумства; громадянське суспільство може продукувати або навіть збільшувати структурну нерівність і привілеї, пов'язані з класом, національністю, статтю, релігією та іншими ознаками; громадянське суспільство може відображати інтереси вузького прошарку еліти; громадська діяльність може потерпати від недемократичних методів внаслідок браку внутрішньої демократії у громадському секторі.

Наукова концептуалізація та реальна практика демократичної консолідації сучасних перехідних суспільств залишаються невирішеними проблемами. Це спостерігається і в сучасній Україні. Гібридні політичні режими на пострадянському просторі займають проміжне місце між демократією та авторитаризмом, залишаються непередбаченими результати трансформації політичних систем. Перспектива консолідації перехідних суспільств полягає у подальшому впровадженні демократичних механізмів та факторів.

1. Андрос Є. Ми – є: проблема консолідації українського суспільства // Сучасність. – 2007. – № 11-12. – С. 67-83.; 2. Ніколенко С. С., Пінчук І. О. Господарсько-політичний механізм сучасної ринкової економіки // Укоопспілка, Полтав. ун-т спожив. кооперації України, Каф. екон. теорії. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – 153 с. – С. 65; 3. Бікла О. Індекс людського розвитку як показник ефективності моделей соціальної політики [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2008/articles/Bikla.pdf; 4. Програма розвитку ООН. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://hdrstats.undp.org/en/countries/country_fact_sheets/cty_fs_UKR.html; 5. Там само; 6. Формування ринкової економіки: Спецвипуск: Проблеми економіки праці, соціально-трудових відносин та соціального захисту населення: Зб. наук. пр. – М-во освіти і науки України, М-во праці та соц. політики України, Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана, Держ. установа НДІ соц.-труд. відносин; [редкол.: О. О. Беляєв (відп. ред.) та ін.] – К.: Луганськ: КНЕУ, ДУ НДІ СТВ, 2008. – 377 с. – С. 113-114.

Надійшла до редколегії 28.02.2011 р.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редколегія збірника наукових праць "Вісник" висуває до авторів такі **технічні вимоги**:

- обсяг статті – 20-22 тис. знаків з пробілами;
- мова – українська, російська, англійська;
- стаття має містити анотацію українською, російською та англійською мовами;
- формат – RTF,
- шрифт – Arial;
- кегль: тексту статті – 10, посилань – 9;
- інтервал між рядками – 1.

Оформлення посилань:

- посилання в тексті подаються по порядку арабськими цифрами в квадратних дужках ([1]) без використання автоматичних зносок;
- у кінці статті має міститись нумерований список посилань на літературу по порядку цитування в тексті з вказаними сторінками відповідно до вимог ВАК України. (Наприклад: 1. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество; [Пер. с англ., общ. ред., сост. А. Ю. Согомонов] – М.: Политиздат, 1992. – С. 197.);
- редколегія вважає некоректним подвійний переклад.

Текст подається на CD, дискеті з роздрукованим примірником або надсилається електронною поштою.

E-mail: rudenko-@univ. kiev. ua; rudenko-@ukr. net

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Редколлегия сборника научных работ "Вісник" ставит перед авторами такие **технические требования**:

- объем статьи – 20-22 тыс. знаков с пробелами;
- язык – украинский, русский, английский;
- статья должна содержать аннотацию на украинском, русском и английском языке;
- формат – RTF;
- шрифт – Arial;
- кегль: текста статьи – 10, ссылок – 9;
- междустрочечный интервал – 1.

Оформление ссылок:

- ссылки в тексте подаются по порядку арабскими цифрами в квадратных скобках ([1]) без использования автоматических сносок;
- в конце статьи должен быть нумерованный список ссылок на литературу по порядку цитирования в тексте с указанием страниц в соответствии с требованиями ВАК Украины. (Например: 1. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество; [Пер. с англ., общ. ред., сост. А. Ю. Согомонов] – М.: Политиздат, 1992. – С. 197.);
- редколегия считает некорректным двойной перевод.

Текст подается на CD, дискете с распечатанным вариантом или присылается на электронную почту.

E-mail: rudenko-@univ. kiev. ua; rudenko-@ukr. net.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ФІЛОСОФІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

Випуск 104

За авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець *Д. Ананьївський*

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г. Л. Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, 6-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 24.05.11. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № Фл4. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 6,27. Обл.-вид. арк. 9. Зам. № 211-5701.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; факс (38044) 239 31 28.
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua